

732
м-93

АСҚАД МУХТОР

ЧИНОР

Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар...

@El ektronKutubxona

ҒАФУР ГУЛОМ НОМИДАГИ
БАДИЙ АДАБИЕТ НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ — 1969

Асқад Мұхторнинг бу романы шарқ адабий анъаналарини әслатувчи янги бир шақыда ёзилған. Чинорнинг катта шохларидай әр томонға тарвақайлад кетған қиссалар қозирғи күннинг жонли воқелигини ақс өттираса, уннің терен илдизлари — ҳикоятлар яқын үтмиш ҳақида, ривоятлар еса пилдираб учған япроқлар сингары енгил, улар поэтик романтика қанотида қадим афсоналарға бориб туташадилар..

Бұларнинг әммаси әдем бир үзбек оиласи ҳақида. Бұ оила катта, қадимий, маданий, меңнаткаш ва шу маңнода «тагли-зотли». Уннің әр бир аязоси халқ қаётида маълум бир мастуриятли юкни үз виммасига олган. Жонажон тупроққа чукур томир ёйған, бақувват ва қадимий Чинор мангалик рамзи, халқымыз рамзидір.

Оила боши Очил бува сафары билан шартли равища үзаро боғланған қиссаларнинг әр бири мустақил ахлоқий-әстетик фикрни өлдінгә суради. Ҳикоятлар ва ривоятлар еса бу фикрларни қувваттаб, янада мустақамлайды.

Уз2
М93

Мұхтор Асқад.

Чинор. Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар..
Т., Гафур Гулом номидаги бадий адабиёт
нашриети, 1969.

400 бет. Тиражи 60000.
Мұхтар Асқад. Чинара.

Индекс 7-3-3

Уз2

Тоғ бағридаги ұзын ұша булуғт әмас, чинор. Дар-
воқе, тоғнинг үзи ҳам, қишлоқ ҳам унинг номи билан:
Чинортог, Чинорқишлоқ деб аталади. Бизнинг Очил
бува шу ерда туғилған. Мен гапни түғри шу кишидан
бошламоқчи әдиму, лекин бу жойларда чинорсиз ҳеч
нарсаны түшүнтириб бўлмайди. Ҳатто ғузар, ундағи кат-
та, гавжум чойхона ҳақида ғап кетғандла ҳам, «Чинорда
чақиақлашиб келдик», «Чинорга бориб бир ош қиласайлик»,
дейишади. Бутун қишлоқ шу чинорнинг соясига жойлашған.

Очил бува бүгүн чинор билан хайрлашмоқда. Бутун-
лай әмас, албатта. Вактинча. У сафар олдидан, ҳар ғал
шундай қиласиди, тирик одам билан хайрлашғандай узоқ
тиклиб, пичирлашиб хайрлашади.

Ҳали оппоқ тоң. Нур үйғотған қышса товушининг ишк
кумуш ҳалқачалари осмонга ўрлаб кетди. Ним шабабада
яшил булуғнинг ҳар жой-чар жойи совундай кўпирлиб, азим
чинорнинг сирли бағридан чиқиб келған сокин ва қудрат-
ли шовиллаш оламни тутди. Қулоқ солмаганга бу товуш
эшитилмайди ҳам, лекин Очил бува учун ҳозир тоң ҳам
гүё маңа шу шовиллашданына иборат эди. У ғузардаги
катта оқ тоши супада тикка турибди. Ана шу тоғ қишилоги-
да бундай қоятош сероб, улар йўлкаларда зинапоя, ариқ-
ларда кўпирлик, чашмаларда босма, чойхоналарда супа вази-
фасини ўтайди. Чинор ҳам ана шундай қоятошдан ўсиб
чиққану, лекин унинг томирлари тош остидаги она тупроқ
бағрида Чинортогнинг илдиәлари билан туташиб кетін,
дейишади.

Ҳали оппоқ тоң. Гузарда ҳам, қишлоқ күчаларидан

ҳам бир кимса йўқ. **Фақат Очил бува билан чинор юзмай**
юз туришибди.

Очил бувага у доим тирикдай, қадрдан сұхбатдоши-
лай туюлади. Доно сұхбатдош. Еши аллақачон мингдан
ошиб кетган. Минг йил! Унинг навниҳол пайтини күэ
олдига келтириб бўлмайди. У вақтлар йил саноғи фақат
чига рақам билан ифодаланган бўлса керак. Минг йил!
Ҳар баҳорда янги либос, янги ҳаёт. Унинг ўн тўққис қу-
лочли гўдир танаси ўзининг минглаб қатламлари билан
гўё ҳаётнинг мангулигини тасдиқлаб туради. Сон-саноқ-
сиз панжа барглари ҳам бетиним қимирлаб, нурли ҳаводан
ризқини териб олётгандай, юксакликка интилгани-интил-
гани. Очил бува уни доим ёш кўради. Мана ҳозир ҳам
оппоқ тонгда наевирон ғуркираб, бутун вужудидан сарин
ёшлик барқ үриб турибди. Тарвақайлаб ўстган силлиқ,
яшил бутоқларидан күэ ўрмалаб тепага чиқсан сари тана-
си сутдай оқариб боради. Гузар устига оғиб турган еттин-
чи бутоғи ҳали жуда ёш, борған бўлса беш юз-олти юз
яшардир, унинг танаси қис сийнасидой оппоқ, соғ. У Очил
буванинг йигитлик чогида ҳам худди шундай эли, ўшандан
ҳам унинг кўнглига шу қиёс келган.

Хе, чинорга тикилиб Очил бува бутун умрини эслайди.
Унга қараб турса кўёл олдида ленгиздай бир чексиэлик,
ям-яшил чексиэлик кўринади. Умри чексиэлдай туюлади.
Гўё ўзи ҳам минг йиллардан бери яшаётгандегу яна минг
йиллар умр кўрадигандек. Шунда у чор атрофга, бутун
табиатга худди хўжайнандай назар ташлайди, тоғлар
орқасидаги қора булутлар, узоқда йилт-йилт этган чақ-
моқлар билан сенлаб гаплашади:

— Кўй энди, тонгни қийнама, тонг отиб олсин!

Узоқ тикилади бува чинорга. Узоқ сұхбат қиласди,
хайрлашади. Охирин кўксисда соқоли сал титраб, товуш-
сиз, кўё ёнисиз йиғлаб юборади. Йўқ, у қаттиқ ғусса че-
каётгани йўқ. Чамаси, йиғлаган ҳам унинг ўзи әмас, гўё
бошқа бирор...

РИВОЯТ

Бу чинорни Очил буванинг узоқ аждодларидан бирин-
вабо йили ўтказған дейишади, ўшандан бери бу ерларга
биронта оғат йўламаган экан. Шунинг учун чинорнинг
зиёратига атроф-теваракдан ҳар йили тумонат одам ке-
либ кетади. Шундай бўлса ҳам, унинг гўдир пўстлогида

пичноқ яраси у ёқда турсин, биронта тирноқ изи ҳам йўқ.
Чунки чинорнинг танасига тиф тегса қон тирқиармиш...

Бир йили, у вақтларда Очил бува етмишлардан энди ошган пайт экан, қишлоқнинг қариялари чинорнинг ёшини ҳисоблаб, унинг мингга кирадиган фаслини тахминлаб, эълон қилишибди. Эътиқодга кўра, чинор мингга кирган соати ўзидан-ўзи ловиллаб ёниб кетиши керак экан.

Ўшандан кейин Чинорқишлоқда ҳам, унинг атрофларида ҳам неча ҳафтагача таҳлика ҳукм суради. Чинорнинг атрофи, гузар, ҳатто қишлоқ ҳам ҳувиллаб қолади. Ҳалқ қирга, далага кўчиб чиқсан, тоф этагидаги яшил булутдан кечаю кундуз кўз узмайди. Қариялар тоат-ибодатдан бош кўтартмайди, ҳамма кароматли ёнгинни ваҳима билан кутади.

Бу ваҳимали қутишдан толиқсан аҳоли оқсоқоллардан аниқ кунни белгилашни талаб қиласди. Чоллар узоқ кенгашиб, чинорнинг ўт олиш пайтини аниқ айтишади.

Воқеа сафар ойи иккинчи жумасининг ярим кечаси юз бериши керак эди.

Бу башоғатга фақат Очил бува ишонмайди. Чунки болалигига бобосидан эшитган ҳикоялар ҳамон ёдида эди. Чингизхон замонида чор атроф тутун ичидаги қолиб, далаалар, қишлоқлар, боғлар ловиллаб ёнганида ҳам, шу чинорнинг улкан яшил бўрки худди ҳозиргидай гуркираб, «Ҳаёт мангудир, ҳаёт тугамайди!» дегандек, аста шовиллаб тураверган экан.

Йўқ, Очил бува чинорнинг ёниб кетишига ишонмайди. Е ишонмай, ё ловиллаб ўт оладиган бўлса, қадрдони билан бирга ёниб кетиш ниятида, ўша кечаси ўзи ёлғиз чинор қошига кетади.

Қишлоқ аҳолиси уни шовқин-сурон, йиги-сифи, қарғиши, дуо, меҳр-шафқат, лаънат, ҳайрат ва таҳсинлар билан кузатиб қолади. Очил бува Чинорсўқмоқдан аста юриб, тун қоронғилигига сингиб йўқолади.

Сафар ойининг иккинчи жума кечаси бу атрофда ўшу қари туи бўйи бедор, Чинортог этагига ҳайбат билан қорайиб турган чинорга узоқдан тикилиб тош оттиради.

Чинор ёнмайди.

Очил буванинг ўзи бу кечада бирон вақт биронта одамга батафсил ҳикоя қилганини ҳеч ким билмайди-ю, лекин ҳалқ орасида у ҳақда эртасигаёқ дув-дув гап тарқалади. У кечаси билан гузардаги ўша тош супада тик туриб, чинорга тикилиб чиқсан әмиш. Бир соат, икки соат,

ұн соат тикилибди, гүё қисматини күтгандай, күзларидан
ең тирқираб чиққунча тикилибди.

Чинор ёнмабди.

Чинор ёнмабди-ю, лекин бир дам тилга кириб, худди
инсон сингари гапирган әмиш.

— Мен ёниб кетсам, замон охир бүлади! — деганиш
чинор.

Ушандан буён одамлар унга тикилишади. Лекин чинор
охир замонни әмас, мангулукни әслатади одамларга. Юз-
дан ошган чоллар зиёратта келганда: «Ешлигимда уни қа-
рия дейишарди, әнді үзім қарияман, у бұлса үша-үша»,
дейишади. Ҳозир унинг ёшини ҳеч ким билмайди. Унинг
ёшини санаш гуноқ ҳам ҳисобланади.

Бу воқеа атрофидаги гаплардан яна бири шуки, чинор-
нинг гапирганини әшитган одамнинг умри боқий бүлармнш.

Бу гапнинг қанчаси ривоят, қанчаси ҳақиқат — бил-
майман, лекин Очил бува ҳамон ҳаёт, бу ийл қовун пи-
шиғида түқсон түртта киради, ҳали чинордай бақувват.
Унға қараб тұрсанғыз чинорнинг гапирганига ҳам ишон-
ғынғыз келади. Чинор билан ёлғыз рүбәрә қолиб, астой-
дил ихлос билан қулоқ солсанғыз, сиз ҳам уннің асрий
хаёлларини әшитіндей бүласыз. У замонлар ҳақида,
ҳаётнің күчи, заволсиялығы ҳақида ғапиради. Үйға тол-
санғыз, уннің сокин шовиллашида инсон төвүшини
иілғаландай бүласыз. «Наҳотки, наҳотки менинг ҳам үм-
рим...» деб пичирлаганинғызын билмай қоласыз. Үз төвү-
шинғызын әшитіб ҳүшёр тортасызу жилмайиб құясыз.
Чинор ҳамон шовиллайди.

Іүқ, чинорнің гапирганига бирдан-бир ғувоқ ҳөзир-
ча Очил бува. Буннің ривоятлигини ҳам ҳамма билади,
ҳақиқатлигига ҳам ҳеч ким шак келтиролмайди. Юқори-
да айтғанымдек, чинор ҳақида ғапирмай туриб, Очил бу-
ванині таेरифіга киришиш ҳам қийин. Чүнки бу ғаплар-
ни билмаган одам ҳам, Очил бувани күрса, албатта бир
азим күч әсига түшиб: «Чинордай одам әкан!» деб, бир
карра ҳайрат бармогини тишиламоғи бор.

...Очил бува үрттанча үғли бригадир Толибжон билан
бірге ҳовли тұрдагы алоҳида хонада истиқомат қилас-
ли. Ирғай тағғини түқиллатыб ғузардан қайтиб келса,
колхознің «ГАЗ-69» и ҳовлида тайёр турған әкан. То-
либжон ҳам үвали-жували, хотин, бола-чақаси билан

чиқиб бобони кузатгани отланган әди. Бобо шофер боланинг саломига алик олди-да, айвонга чаққон чиқиб, қозекдаги сафар чакмонини билагига солди. Кейин келининг, неварабарларининг пешаналаридан бир-бир ўпди.

— Азимжон, кун тигрига қолмай йўлга чиқиб олайлик! — деди Очил бува машина томон юриб. Йичкаридан ҳали оҳори тўкилмаган янги бекасам тўн кийган, жўссаси кичик, муллавачага ўхшаш ранги синиққина бир йигит иккита түгун кўтариб чиқди. Азимжон шу әди. Очил бувага қараганда у бошқа бир олам: гарчли ялтироқ этик, шевиот шим, ипак кўйлак... ҳаммаси бежирим, ҳаммаси нафис, тахи бузилмаган. Айниқса бекасам билан чист лўппини әнди кийганга ўхшайди, худди омонатдай ҳитиёт қиласди. Очил бува үнинг олдила тоғдек. Чанি қўнса билинмайдиган қум ранги қўн этикнинг брезені қўнжи бақувват болдирида юмшоққина йигилиб турибди. Узун оқ яктак устидан пастгина, бўшгина боғлаган қиёқлар белнинг қадимий навқирон кучини ардоқлаётган дек. Бобонинг кексалиги фақат катақ-катақ чармдек гишиқ кўксини тўлдириб турган қордай оқ тўрва соқолидангина билинап әди. Очил бува ўтқир қора қўзли, серқош, чиройли йигит бўлган. Үнинг йигитлик кўрки ҳозир ҳам мўйловининг бир учи билангина жилмайшидами, сал чўқкан кўзларининг йилтирашидами, қирғиз қалпоқни қияроқ қўндиришидами — нимасидадир сақланиб қолган.

Улар тутунларни жойлаб, очиқ машинанинг икки ён курсисига чиқиб ўтиришиди.

— Акамни сўраб қўйинг, бува! — деб қичқириб қолди Толибжон чуғур-чуғур болаларини қўлтигига олиб.

Биз-чи, азиэларим, биз қаерга ўтирамиз? Биз ҳам боришишимиз керак-ку. Очил бувадан гап очиған эканмиш, у билан ўйла чиқишишимиз зарур. Бу үнинг умр йўзи десак, катта кетган бўлармиш, йўқ, бу үнинг ҳар йилги олдий сафари. Лекин бу сафарда ҳам у мана шу она-ерга, ҳалиги азим чинордай томир ўйган катта оиласининг бир қисмини айланаб. Жигарбандларининг ҳолидан хабар олиб, оталик бурчини ўтаб қайтади. Не-не одамлар, воқеалар, тақдирлар...

Қизиқми? Қизиқ, деганлар юраверсин.

Кетдик.

Сия билан бизга жой ҳам зарур эмас. Четдан кузатиб кетаверамиш.

Машина ҳадемай асфальтга чиқиб олди. Ҳали қүёш уғфқда, йўллар шабнамдан қорайиб, узоқларга чорлаб тўрибди. Довонлар, қирлар ошиб ўқдай учаркан, Очил бува узоқ тоф этагида ғуж бўлиб турган чинор қорасидан кўз олмас эди. Азимжон эса уғфқача қизариб ётган какра гулининг тунги ўйқудан бош кўтаришини биринчи кўриши. Бу чексиз гиламнинг ловиллашидан кўзи толгандагина, бобосига қараб гап қотади.

— Қайси йўлдан юрамиз, бобо?

Узоқда олтинланган бўғдойзорлар, пахта далаларини шартта кесиб уғфқча санчилган йўллар ялтирав, яйловларда илон изи сўқмоқлар чувалашиб ётар эди.

— Бу йўлларнинг қайси биридан юрсанг ҳам биронта жигарбандингга дуч келасан, болам,— деди Очил бува олис-олисларни кўзи билан биратўла илғамоқчидай узоқларга қараб. Ҳўрсиндими, дала ҳавосидан ўпкасини тўлатиб нафас олдими, соқол энлаган кўкси қалқиб кетди. Очил бува болалари-ю невараларидан бир юз ўттиз еттитасини билади. Ундан нарисининг — эвара-чевараларининг ҳисобига етолган эмас. Бу оила бутун ўлка бўйлаб ёйилган. Мана бу қадрдон она тупроқнинг ҳар қаричига илдиз отган бу авлод. Бир ерига бир найза санчсанг, шуларнинг томирига тегади. Каттакон бир эл. Лекин бобо учун эса оддий оила. «Болаларим», дейди.

Азимжон қирқларга бориб қолган бўлса ҳам, Очил бува унга «болам» деганида ярашиб туради.

— Ҳозир Ориф тогамникига борамиэми?

— Ориф тогангникига борамиэм, болам.

— Ориф тогам каттамилар, менинг ойимми, бобо?

— Сенинг онанг катта эди, болам.

Бир ҳафтадан бери саволга тутаётган Азимжонга у қариндошларининг кўплари ҳақида гапириб берди. Орифжон тоғаси ҳақида ҳам ҳикоя қилди. Лекин ҳаммасини гапириб тутатиб бўладими? Қайси бирини айтсинг? Буларнинг ҳаммасини гапириб беришдан, битта-битта бориб кўриш осон. Бунинг устига, бобосининг ҳикояларига Азимжон унча тушуниңқирамаяпти ҳам шекилли. Уруғини замон шамоли учирив, бегона юртда униб чиққан бу ғаиф ниҳол бобонинг денгиз довулидай шиддатли ва ўзал ҳикояларини кўтаролмади чоғи, охири ишонмай қўйгани билиниб қолди. Шунинг учун Очил бува уни ўзи билан сафарга олиб чиқшига қарор қилди.

Азимжон бегона юртда туғилиб катта бўлган. Ота

юртимда қавм-қариндошу авлод-аждодимиз тамом қирилиб кетган, деган фикрда әкан. Дафъатан бутун бир әл, юзлаб жигарбанди, бу тупроқ, бу манзара, бу тарих, бу ағсоналару бу воқеалар — барчаси үзиники әканини ҳали ақлига сүғдиролганича ийүк.

Азимжон үзи бадавлат корчалон. Йигит ёшидан бүён қоракұл бүйіча ноёб мутахассис. Түғилған юргидагы катта қоракұл фирмасыда салмоқдоргина ота мерос улуши бор әкан. Эсими танибдикі, боболар юртига бир зиёрат қилишни орзу қиласы, мана, Ленинград аукциони баҳона бўлиб келиб қолди. Аввал халқаро аукционда машҳур бир фирманиң эксперти түсатдан ийқолиб қолиб, анчагина түполон бўлди. Кейин, Азимжон бобосини топғандан сўнг, қаердалигини ва бу ўлқада бир фурсат қолажагини билдириб, гавғони тинчиди. Мана, бир ҳафтадирки, у буваси билан бирга. Ота-бобо расмига ҳавас қилиб, ғарчыл этик, шойи қийиқ, бекасам тўн, чуст дўппи олиб кийди. Буларни олиб ҳам кетмоқчи. У ерда европа-ча кийинадиган бойвачча улфатлари кўриб ҳайратда қолишлиари турган гап...

Азимжон үзича жилмайиб қўйди. Оҳ-ҳо, уларни ҳайратда қолдирадиган анвояи гаплар кўп ҳали. Бобо-чи? Чинор-чи?

— Бобо, чинорнинг гапирганини өшитганингиз ростми?

Бу вақт улар Қорақарға деган довондан ошиб, күз илғамас кенг, текис яйловга чиқдилар. Найзага келған офтоб машинанинг олдинги ойнасида чараклаб, күзни олади, рўпарадан эсган иссиқ шабада юзларни ялайди. Бу — улуг саҳронинг этиги эди, уфқлар сарғиши, гармсел ҳам ұшаники. Яйловда подалар ёйилған. Йўл четида чор бурчак қилиб қирқилған, супадек-супадек мармарлар юмалаб ётибди. Кон яқин, самосваллар бузилиб, юқини ташлаб кетган шескилли.

Иссиқданми, камхўракликданми — подалар жуда суст жилар, моллар ўтлашдан ҳам кўра бир-бирларига биқиниш, суюниш пайидан эдилар. Очил бува қошини чимирганча ўй сурди-да, машинани тўхтатиб, харсанг соясида бир-бирларининг пинжига биқиниб суюниб турган икки қўйининг олдига борди. Чўп билан жунларини ағдариб, титкилаб кўрди. Қиңқириб чўпонни чақирди. Нарироқдаги ўтовдан овоз келмагач, шоферга имо қилди, шофер устма-уст босиб узоқ сигнал берди. Ўтовдан бола кўтариб чиққан чўпон у ёқ-бу ёққа шошиб аланслади-да, машина-

ни күргач, йўл томон юрди. Бу жувозкунда сингари тўлабир, норғул йигит эди.

— Кўйга оқсил тушибди-ку, бола, нима қилиб ўтирибсан? — деди Очил бува.

Чўпон довдираф, тутилиб қолди, оқаринқираб кетди. Нима дейишни билмай, қўлидаги чақалоқни кўрсатди.

— Бунинг олдидан кетолмай қолдим, ота, тоби йўқ Очил бува боланинг қовоғини, оғзини очтириб боқди.

— Буни келинга олиб кириб бер, кабоб қилиб, икки қошиқ селидан ичирсин. Ўзинги машинага чиқ.

Чўпон болани олиб кириб, хотинига берди-да, югурниб келиб машинага чиқди.

Очил бува кета-кетгуңча унга тайинлаб борди: дарров карантин эълон қилиш, йўлларга дориланган қипиқ солиб, постлар қўйшиш, кўплаб ветеринар олиб келиб, сараторонга қолдирмай оғатни бартараф қилиш... Гирдигум йигитнинг кўзлари барган сари катта очилар эди. У аҳволнинг жиддийлигини энди тушунди шекилли, совхознинг қўтони олдида машинадан тушаркан:

— Хўп бўлади, Очил бува, хўп бўлади, Очил бува, — деб тинмай такрорларди.

— Қимизинг борми?

Йигит югурниб бориб қўтон орқасидаги ўтовларнинг биридан мешда қимиз олиб келди. Очил бува, Азимжон, шофер навбатлашиб икки косадан шимирдилар. Бобо йўл четидаги оқ қуврай гулини узиб чаккасига қистирди-да, жойига чиқиб ўтириди.

— Хой бола, қайси совхоз бу? — деб сўради ў машина жилгач. Меш қўлтиқлаган чўпон совхозининг номини атаб қичиқирганча тўзон ичидаги қолди. Улар посёлка ёнидан бўрилиб, узоқда саробдай кўринган ясси тоғлар сари йўл олдилар.

Табиат сокин, уфқ жимирлайди, тиккада тинмай чутдираған тўргай товуши жазирамани сал кесгандай бўлади.

— Чўпон ҳам бўлганмисиз, бобо? — яна ингичка овози эшитилди Азимжоннинг.

— Ҳа, чорва ҳам боққанмиз, пахта ҳам экканмиз, қилин ҳам чопганмиз, болам.

— Чинорнинг гапирганини...

— Ҳа, эл оғзидан эшигтан бўлсанг, униси ҳам рост бўлса бордир... Мана, ернинг ҳам нафасини, юрак уришини эшитса бўйлади.

— Эшитилмайди ку?

— Гўдакмиз-да, гўдакмиз. Гўдак она сийнасига ёпишиб өмишни билади, унинг нафас олиши-ю, юрак уриши билан иши йўқ...

— Сиз ҳам гўдакмисиз, бобо? — кулиб сўради Азимжон.

— Ҳа, мен ҳам гўдакман. Мана бу яйловларда яланн оёқ шабнам тўкиб юргим келади. Майсаларда чақалоқдай юмалагим келади. Қурбим келса ер юзидағи жамики йўлларни яёв кезиб чиқардим. Капа тақнинг қанотига ёки бирон оддий барғга узоқ тикилиб қараганмиссан? Гулни ҳидидан танийсанми? Узуннинг хилларини санаганмиссан? Ҳаммасини кўриб тўйиш, ҳаммаси билан... хайрлашиши керак.

Бобо жим қолди, Азимжон билан ҳиофер бола ҳам анчагача инламай юрдилар. Бобо давом этди:

— Агар мен ёзувчи бўлсанам, бутун умримни биттагина китоб ёзишга сарфлардим.

(Мана буниси энди, азиэларим, менга тезишли. Бутун умрни битта китобга сарфлаш? Бу қанақа китоб өкан?)

— У қандай китоб, бобо?

— Хайрлашув китоби. Габиат билан, унинг ҳусни, кўрки, улуғворлиги билан, барглар, гуллар, тўргайлар, ҷашмалар, юлдузлар, соҳролар, жамики гўзалликлар билан тўйиб, ҳўрисиниб. Йиғлаб хайрлашув китоби. Шундай китоб йўқ, болам. Шундай китобни ёзган одам беармон кетарди...

Очил буванинг гапи менга ҳам таъсир қилди, азиэларим. Лекин мен аввало Қўришув, Танишув китобларини ёзардим. Чунки санъаткор табиатнинг мўъжизалари билан кўришмай, танишмай ўтиб кетаётган одамлар ҳам кўп.

Азимжон оддий жавирама чўлларни, кўз қамаштирадиган осмон гумбазини энди кўриётгандай, ёс-ҳуши теварак-атрофда, йўл бўйида лип-лип ўгаётган така соқол қўнгироқларини ушлаб кўргиси келар, ёвшан тағларидан учган булдуруқларни кўзи билан узоқларга қадар кузашиб қолар эди.

Улар яна уч соат йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мўл крдилар. Бу чексиз кеніликларда чўпонлар ташлаб кетган вски ҳужраларнинг гувала деворларидан ўзга ҳаёт исари кўринмас эди. Уч соатдан бери бирон кимса дуч келгани йўқ.

Кечиг яқин улар яйлов түгаб саҳро бошланадиган ер-га етиб келдилар, сарғиши барханлар, чиройли гуллаган саксовул буталари күрінди. Ботаёттан қүёш нурида үзоқ-дан бир нима олтіндай чарақлади. Бу ҳайкал әди. Брон-задан бюст. У асфальт ийүл түгаб, лашт-биёбонға сон-са-ноқсиз карвон ийүллари, чүпон сүкмоқлари кириб кетади-ған жойда, кичкинагина, чанқоқ гулзор үртасида, ийүнилган харсанғ устида турибди.

Чүккі соқолли, кекса одам. Кечки офтобда нурланиб түрган юзининг чүкүр ажинлари бу биёбонларнинг қади-мий фожиаларидап, үзоқ заҳматкаш умр ва ажойиб голи-бона тақдирдан дарак берарди. Кекса чүпон бу саҳролар-ни тиз чүктірган баҳодирдай қисиқ құзларини үфқларга тикиб турарди.

Азимжон баҳайбат харсанғ атрофини айланиб, ҳайкал-та үзоқ тикилди, Олтин Юлдузға бармоқларини теккисиб күрди. Ҳайкал қаршиисигача атайлаб келған тикка асфальт ийүлга, кимсасиз бүшлиқларга, деңгиз үфқидай үзоқ, ша-фақдан товланған үфққа тикилди. Кейин кекса чүпоннини олтин чөхрасыга яна разм солди.

— Жабай?! Бува, Жабай әмасми?

У қаҳрамоннинг портретини Ленинград аукционида күрған әди.

— Ҳа, отанғ раҳматликнинг ҳалокатли хатосини ту-затған Жабай шу,— деди Очил бува тошға үтириб. У Жа-байға тикилди, лекин күз үнгіга бошқа қиёфалар, таҳли-кали замонлар келди.

Салқын түшди, сүлғин гулзорга жон кирди, чигиртка-лар чириллай бошлади. Бундай оқшом үй үйлатади.

ҲИКОЯТ

Түш пайти. Шабада үтовнинг керагаларини аста гир-чиллатади, саратон яйловининг бошни айлантирадиган әпкінини олиб келади. Атроф тинч, чүпонлар қүёш тиғи-дан қочиб, мизғиганни кириб кетишган. Бозорқұл бундай пайтларда бош әгиб хомуш үтиради, бугун эса сергайрат, жонсарап. Шабада келтирған құвроқ пичан қидидан, алла-қандай ёввойи гуллар қидидан боши айланиб, түлғаниб турибди. Бугун Онабиби шу ерда.

Ана у үтов соясида ивиришиб юрибди, гоҳо қадам то-вуши, гоҳо куви пишгани әшитилади. Бозорқұл әшикка

келиб ташқарига қулоқ солди, Онабибиниң күз олдига келтириди: у анордек тиқмачоқ, дуркунгина, оташ...

Эшик пардасынга яқинлашишини пойлаб туриб, билагидан маҳкам ушлади, ичкарига тортди. Онабибининг таранг күкраклари қизил бүз күйлак ичиди диркиллаб кетди, ундан пишлоқ ҳиди келарди.

— Вой, у нимаси... Күппа-кундузи... — деди у Бозорқулнинг сержун күргагига панжасини тираб. Бозорқул пардани қия очиб, у ёқ-бу ёққа қаради.

— Ўғридай аланглайсиз-а... — пиқ әтиб кулиб юборди Онабиби.

— Онабиби...

— Ўғриликка ўрганган бўлманг тағин яйловда юриб... — эркаланиб, бўшашиб шивирлади Онабиби.

Йигит уни бағрига тортди. «Нега яланг оёқ юрибсан?» деб қулогига пичирлади. Онабиби жавоб бермади. Чўпоннинг мурти қаттиқ ботган әди томогига...

Онабиби Бозорқулни севиб теккан. Эри ҳар замонда Чинорқишлоққа тушиб туради-ю, лекин Онабиби югуриб яйловга келгани келган. Подачининг ҳалим гўжасидан семириб, икки юзи лўппи, лас камзул устидан зебигардон, қўлтиқ тумар тақиб юради, бекорчиликда ўсма тортиб, хол қўндиради. Бу ерда бир оз ноқулай албатта, нуқул ёш-ялангнинг күз ўнгига, бир дам ёлғиз қолишларни ҳам маҳол. Аммо шундай бўлса ҳам, шу ер яхши. Онабиби билади — Бозорқулга ҳам шу яхши. Улар бир-бирларини кўрмасалар дарров сўлиб қоладилар.

— Бозорқул... ёмон йигит экансиз, — деган шивирлаш әшитиларди ўтовда.

Бозорқул ёмон йигит әмас. Яйловда ўсган бўз бола, кенг яринли, ҳаётга ўч. Қарши бегининг билимдон гумаштаси раҳматлик Омонқул-Фарангнинг биттаю бигта ўғли әди у. Омонқул-Фаранг уни қоракўлчи бой қилолмай ўлиб кетди. Нияти жуда катта әди. «Бухоронинг қоракўли Фарангистонда нақд тилла,— дерди у ўғлига,— бунақаси ҳеч қайси юртда йўқ, оламда қоракўл бозорининг кинидиги ўзимизда, билиб қўй, қоракўлчи бой бўлмасанг ризо әмасман!» Омонқул-Фаранг бекнинг моли билан Европага қатнар, ҳатто бир марта амирнинг карвони билан Парижга ҳам борган әди.

Бозорқулнинг онаси жуда чиройли хотин әди, тўй-хашамда таван боши бўлиб юриб ўлиб кетди. Бозорқул йиғлаб-сиқтамади ҳам, у отасини яхши кўрарди. Отаси

ҳавасманд кишى әди, буни ҳам ҳавасманд қилиб ўстириди.
Ҳозир у етим бұлса ҳам, шу ёшида бекнинг түққиз суруви-
га бosh чүпон, қоракұлчи бой бұлиш учун бундан қуладай
бұсага борми?

— Ниятимга етаман, мана бу түполонлар ўтиб олсин-
чи... — дерди у Онабиби.

Лекин «түполонлар» уч йилдан ғуён давом әтятти,
ўтиб кетадиганга үхшамайды; замона қалқиб турибди, бек
тугул, амирнинг ўзи ҳам құтқуда әмиш. Құз құриб, қулоқ
әшитмаган ишлар, бекнинг яйловларидан гоҳида от чоп-
тириб қызыл аскарлар ўтиб қолади.

— Менга ҳеч нима керакмас, ўзингиз омон бұлсангиз
бас,— дерди Онабиби унинг тикандек мүйловига бар-
моқларини қадаб. Бармогидан доим пишлоқ ҳиди ке-
ларди.

Онабиби яйловга бир кунга деб келарди-ю, Бозорқул
оқшомда ўтов останасидан кириб, хуржунини елкасидан
ташламасданоқ, бүйніга осилиб: «Чинорқишлоққа әртага
ҳам кетмасам майлами?» деб әркаланаради, Бозор бұлса бу
гаппа: «Сен яйловда ширинроқсан», деб ҳазиллашиб құя
қоларди. Шу билан Онабиби яна бир-икки кун қолиб ке-
тарди.

Лекин бугун...

Бугун Онабиби «Әртага ҳам кетмасам майлами?» деб
әркаланганида Бозорқул ҳазиллашмади, ўзидан хавотир
олғандай, галати бир ваҳима билан бағрига босди-да:

— Онаби... сен кетма, сира кетма! Үқдингми? — деди.

Бу әхтирос әмас, бу құрқув әди. Онабиби пайқади:
Йигит ўз севгисининг мустақамлигінга ишончи комил
әмасдек, севгилисими кимдир, нимадир тортиб олаётгандек
құрқувда әди. У бир неча кун шу ҳолатда юрди. Онабиби
әркаланиб ҳам, ноз қилиб ҳам күради, ҳазил бошлайди,
құвноқ, күлгі билан сұтмоқчи бұлади. Лекин Бозорқул
ұша-ұша. Үнда сирли бир ўзғарыш бор. Кечалари союқ
терга ботиб, ухламай чиқади, камғап бұлғып қолди. Хоти-
ни қишлоққа қайтишин үйламай ҳам құйған, лекин у ҳар
замонда: «Сен кетма, сен кета күрмә!» дерди негадир сев-
гилисиппен юзига қарай олмай.

Сүнгги марта Онабиби унинг товуши қалтираб кетга-
нини сезди.

— Бозорқул ака, нима бұлды? — деди құзига тикилиб.
Шу вақтгача қыз боладек шұх, әрқа Онабиби Бозорқул-
нинг олдида бириңчи марта шундай жиiddий қиёфада ту-

парди Бозорқул чиркүн хаёл билан құлға тушгандек, оқаринқираб кетди.

— Ҳеч гап йүқ... Ҳеч... Ҳеч... ҳеч нима бұлғани йүқ, — деди у тутилиб. — Бегимиз сурувларини Күхикоффинг нариги томонига ҳайдамоқчи.

— Ҳа, нима бўпти?

— Ҳеч нима.

Улар узоқ жим қолдилар. Онабиби кувиси билан овона бўлади, лекин иши юришмайди.

— Күхикоффинг у ёғида нима бор экан?

— У томонда... у ёғи бегона юрт.

— Ҳа-а... Ҳуш, нима бўпти?

— Ҳеч нима.

Онабиби бундан ҳеч хавотир оладиган нарса топмайди-ю, лекин яна қули ишга бормайди, кўнглидан ваҳима аримайди.

— Гапирсангиз-чи! — дейди у тоқати тоқ бўлгач, бақириб.

— Нимани гапирай?..

— Нимани ўйлаяпсиз? Сизга нима? Ҳайдатса ҳайдатаверсин!.. Бегингиз ўзиға бек.

— Чўпон-чўлиқ саралаяпти.

— Ким?

— Бек-да.

— Ҳа, нима бўпти?

— Ҳеч нима...

Онабиби шундагина бу «ҳеч нима»да гап кўп эканлангини бирдан пайқади Қўлидаги коптоқдек пишлоқни бўйрага юмалатиб, эрининг олдига борди.

— Сиз...

— Бек ўзи саралаб оляпти. Етмиш киши керак экан.

— Бу қанча қўй бўлади?

— Ҳозирча эзлик сурув... Бола-чақасиз, бақувват одамларни танлаб оляпти.

— Шунга нима бўпти?

— Ҳеч нима.

— Боринг-э, «ҳеч тима, ҳеч тима» дейверасизми! — жаҳд билан қўл силтаб ўтовга кириб кетди Онабиби. Унинг эрига биринчи марта шундай дағал гапириши эди. Бозорқул керагага суюниб ўтирганча ер чизиб қолди.

...Еу ҳаяжонлардан чарчаган Онабиби қаттиқ уйқуга кетган экан, ёнида бедор тўлғаниб ётган эри саҳарда уйғотди:

— Онаби... Онаби... Чўпонга юз совлиқ, чўлиққа қирқ совлиқ ваъда қиласпти бек.

— А? Нимага?

— Уша ёққа ҳайдаб борганга-да.

Онабиби эрига азоб бераётган жумбоққа тамом тушунди. Ўрнидан туриб кетди. Чангироқдан гира-шира ёргу тушиб турарди. Жувон ёқаси очиқ оқ сурп кўйлакда, сочлари тўзғиган, кўкси сутдек оқариб кўринар эди. У керагага орқаси билан суюнди. Эринга қаради-ю, сўз тополмади, унинг ниятини пайқаб, титраб кетган эди.

— Ҳар чўпонга... ҳар чўлиққа...— деб эри бир нималарни санар, ҳисоблар эди. Онабиби буларни әшитмади. Миясида эрининг аввалги шунчаки айтган сўзлари энди темирдай жаранглар эди: «Ўзи танлаб оляпти... бола-чақасизларни... Чўпонга юз совлиқ...»

Ўтовдаги турмушнинг лаззати қочди. Онабиби ёлгиз қолганида ўзини койийди: «У, ташлаб кетаман дегани йўқку? Қаёқдан олдим бу хунук, бачкана хаёлларни? Хотин киши минг қиласа ҳам хотинлигига борар экан. Тавба, молдунё деб севган қайлигини ташлаб кетарканми?! Шу ўйлаган ёмон ўйларимни билса борми, тилкалаб ташласа ҳам арзиди!»

У ўзига шундай тасалли беради-ю, кўнглиниг қайси бир бурчагида даҳшатли ҳақиқат ҳамон пусиб ётганини севади. Шундай бўлса ҳам Бозорқулни кутганда ичидагини билдиromай, хушчақчақ кутади. Бозорқул ҳам ўтовга югуриб кириб келади, севгилисини кўриб кўзидан саросима қочади. Хотинини худди йўқотиб қўяётгандек илгаригидан ҳам маҳкамроқ қучади.

— Сен нима, ташлаб кетади деб ўйладингми?

— Йўғ-э, нега энди? Қаёқдан олдингиз бу гапни?

Шундай қилиб, ҳар куни иккаласи ҳам бир-бирига ёлғон гапиради.

Бу узоқ давом этиши мумкин эмас эди. Бир куни улар шундай бир-бирларига далда бериб қулоқлашиб тургандарнда Бозорқул йиғлаб юборди.

Бу хунук йиги, эркак йигиси орани очиқ қилди, ҳаётни ҳам, муҳаббатни ҳам ёндириб юборди. Ҳамма нарса совигандан кейин Бозорқулнинг юрагидаги иллат яланғочлана бошлади. Бек унга алоҳида илтифот қилиб бир юз ўтиз совлиқ ёзганини хотинига айтди. «Мен албатта қайтиб келаман, уч ойлик йўл экан, ҳайдаб борамизу қайтаман, бекникидай қўрамиз, сурув-сурув қўйларимиз бўлади, да-

дамдай қоракүл ортиб, Фарангистонга қатнайман, бекникини әмас, ўзимникини. Жарақ-жарақ тилла қилиб қайтаман...»

Онабиига бу гаплар гап әмас, аллақандай совуқ вишиллаш бўлиб эшитилар эди.

— Тезроқ кетинг, жўнанг! — деб бақириб юборди у бир куни. Мук тушиб йиглади. Бозорқул унинг йифи-сифисига кўниги қолган, ўз аҳду ниятлари билан маст эди.

— Ҳадемай жўнаймиз. Бек ўзи ҳам шошяпти. Қорақум-эшоннинг фотиҳасига қараб турибди, — деди Бозорқул совуққонлик билан. У әнди ишчан, ўзини анча босиб олган эди.

...Қорақум-эшон бекникига дабдаба билан уч извощ ҳайдатиб келди-ю, фотиҳаси чўзилиб кетди. У келганидан бери бекнииг авзойи бузилиб, иши юришмай, уч ҳафтагача сурувларини йўлга чиқаролмади.

Нихоят дуойи фотиҳа бўлди шекилли, бош чўпонларга отлар берилди. Бекнинг қўйлари ҳар кечаси етти сурувдан бўлиб тўққиз кунгача йўлга чиқиб жўнайдиган бўлди. Бозорқуллар учинчи кечада кўтарилишиди. Унинг оти «Қирғий» лақабли бесабргина қора тўриқ эди, тунги шовқин, чўлиқларнинг «қур-эй, қур-эй»и, бўрибосарларнинг чўл осмонини бошга кўтариб ҳуришлари билан гайратга кириб, тун ўтганини билмай ҳам қолди. Тонг отганда қараса, олдинда ҳоб неча тошгача еру осмон қоп-қора булат: тепада чанг булути, ерда сурувлар... Орқадаги ер ҳам шудгордай қоп-қора... Туни билан шундай юрилган бўлса, орқадаги сурувлар чангдан бўғилиб ўлмадимикан? Бозорқул дарров олдинга от чоптириди: қудуқдан кейин сурувлар энлатиб, икки-уч йўлга солинсин.

Қуёш чиққандан кейин итларнинг овози тинди. Ақлли бўрибосарлар сурувларни бўйлаб олдинга чопиб борадиларда, то ҳаммаси ўтиб бўлгунча чўзилиб ётиб дам оладилар.

Биринчи қудуқда сурувларни энлатаман деб анча иврисиб қолишиди. Кечга яқин қуёшнинг қизғин нурида бугун чиққанларнинг ҳам булути қорайиб кўзга ташланди. Даشتни биёбонда узоқ уфқлардаги шарпа ҳам кўринади. Шарпа — узоқ, ҳаракат билинса — яқин, овоз эшитилса ундан ҳам яқин. Чўпоннинг масофа ўлчови шу. Бозорқул орқадагиларнинг шошилаётганини фаҳмлади. Кейин билса, олдиндагилар ҳам жадаллаш ҳақида буйруқ олишган экан. Олдинда қудуқма-қудуқ йўл бошловчилар бу биёбонларнинг ҳар бир қудуғини, ҳар бир сўқмоғи-ю, карвон йўл-

ларини ёд биладиган кексалар. Бозорқул уларни танимайди. Бу минглаган сурувлар ҳам, чўпон-чўлиқнинг ҳаёт-матоти ҳам шулар қўлида. Бозорқул ўйлаб қараса, бу ерда танийдиган одами жуда кам, ҳаммаси бегона. Бозорга ўхшаш мол-дунё дарди билан омад излаб чиқсан таваккалчи бўйдоқлар бўлса керак-да...

Кечаси улар ҳар жой-ҳар жойда човгун осиб, тўп-тўп бўлишди. Орқадагиларнинг ҳам баъзилари етиб келди. Бозорқул улар орасидан Чори-даққи деган таниш чўлиқни топиб олди, дардлашиб ётдилар. Тизза-ю тирсаклари қадоқ бўлиб кетган жиккаккина Чори-даққи бошқа гап қуриб қолгандек, Қоплоннинг думини қандай чопиб ташлагани, қулогига қалампир сепиб ўзига едирса ҳам, қопогон бўлмагани, лекин одамга содиқлиги ҳақида гапиради. Бозор эса бу биринчи кечада негадир ўксисиб Ошибини эслади. Ўзоқлардан оқкуврай иси аралаш пишлоқ ҳиди келар әди. Бозорқул ётолмади, ўриндан туриб кетди, келган изига тикилиб қаради, лекин у кўриимас, уни чексиз қора тун ютган әди.

Чексиз қора тун, чексиз биёбон. Ҳали йўл ҳам чексиз. Биринчи туни энди ўтятти. Биринчи азобли тун... Ҳечқини йўқ, аввал шунаقا қийин бўлади, кейин ўрганиш бўлиб кетар.

Лекин иккинчи, учинчи кечалар ундан ҳам оғир бўлди. Чори-даққидан турмуш ҳақида бирон бамаъни гап чикмайди. Бекнинг тўплаган одамлари аллақандай бир-бирига эл бўлмайдиган, олчоқ одамлар экан, уларнинг жирканч қиликлари, пештаҳам гаплари Бозорнинг кўнглини айнитар әди. Уни ёлғизлик қийнарди.

Ўн иккинчи куни орқадаги сурувлардан, икки чўпон ўлди, деган хабар келди. Бу гап одамларни аҳилликка сал мойил этди, кечалари гурунглар каттароқ, тўплар жиспроқ бўладиган бўлди. Фақат Бозор қовушмас әди, у дилига яқин одам топа олмади.

Аммо у тетик. Анови икков ўлса ўлибди-да, ўзлари айбдор, мижозлари нозик бўлса йўлга чиқиб нима қилишади? Бозорнинг бу жиҳатдан кўнгли тўқ, унинг зуваласи пишиқ, унча-мунчага бўш келадиган эмас. Бироқ...

Ярим ойдан кейин турмуш қаттиқ ўзгарди. Қора тўриқ ҳам энди ғижингламасди, ит овозлари ҳам онда-сонда ҳазин эшитилади. Икки сурув йўлда қолиб кетди: баъзи чўпонлар ишратга берилиб, тажрибасиз чўлиқлар бу сурувларни ғира-ширада шағалдан ҳайдаб қўйган экан, ту-

ёқлари тушиб кетибди, оёқлари қип-қизил гүшт, бир-бирининг устига йиқилган... ташлаб кетишга тұғри келди. Ұша куни аламзада чүпон бир чүлиқ болани уриб майиб қилибди, әнді унинг ҳоли нима кечади...

Офат бириң-кетин кела бошлади. Икки кун күзлаб борилған қудуқ қуруқ чиқиб, айланиш ійлдан уч довон ошиб сув излашга тұғри келди. Ташналик, озиқсизлик янги оғатлар көлтирди, оқсил тушган сурувларни ажратиб даштга құвдилар. Сиртлари, әтлари шишимшиқ бўлиб оқиб тушаётган жониворлар жазирамада йўлсиз кенгликларга ўлим излаб кетар экан, Бозорқулнинг юзларидан шўртак ёш оқиб тушар әди. Бу кунлари кўп одам ўлди. Қўй камайған сари одам ортиқчалик қилиб, уларни бирор атайлаб ўлдираётганга ұхшарди... Шундай хунук фикр миясига келганидан Бозорқул үзини койиди: «Тавба, астағфирулло! Тавба, астағфирулло!» деб ёмон ўйларни кўнглидан қувди. Лекин әнді унинг ўзига ишончи илгаригидек зўр әмас әди. Ўлимнинг сабаблари бу қадар кўплигини, ажалнинг ҳар қадамда пойлаб туришини әнді биляпти. Бирорни қорақурт чаққан, бирор гүштдан заҳарланиб ўлган, бирини офтоб урган... Ажаб, чўпонни ҳам офтоб урадими?

Бозорқул баъзида чалопдан ичи қулдураса ёки кечаси суюклари зирқираса ҳам чўчиб кетади. Қирқ кундан бери йўлда. Ұша-ұша жазирама, ұша-ұша чекаисиз уфқлар, жи-мир-жимир ҳовур... Энди у оламдан узилган, орқага йўл йўқ, мана шу сурувлар, мана шу худо урган одамлар нима бўлса у ҳам шу.

Бир куни, тоққа етганларида, унгурдан коптоқдек юмалаб чиқиб келган Чори-даққи ҳовлиқиб Бозорни бир четта имлади. Ҳозиргина қутурған итдан қутулғандек, кўзлари ола-кула, қонсиз юзларидан шаррос тер оқиб тушмоқда, тили зўрга гапга келди:

— Бугун суюқ ичмас экансиз, бир чўлиқ бола тайинлади,— пичирлади у аланглаб,— бекининг одамларини танисанг айтиб қўй, деди.

Бозорқул тушунмади.

— Бекининг одамлари?

— Ҳа, Қорақум-эшоннинг одамлари ҳам бор экан-да. Орқадан келиб қўшилган ўттиз сурув үшаники экан.

— Суюқни нега ичмас эканмиз?

Чори-даққи құтсиз кўзлари билан атрофга аланглади. «Қайдам», дедп-да, тошдан тошга сакраб, жўнаб қолди.

Довоннинг әнг машақатли жойи келган әди, тоғ йўлари айланиш, хавфли, тош. Янтоқ йўқ, кекса чўпонлар ҳам билмайдиган аллақандай ӯланлар қувраб-қовжираб ётиди. Қоракўл қўйлари ўзимизнинг ўша туганмас, дагал беор янтогимиз билан тирик әди. Уларнинг шу яхши хусусияти бу ерда оғатга айланди, янтоқ йўқ...

Нималарни ўйлаяпти Бозорқул?.. Чори-даққи нима деб кетди-ю, бу нималарни ўйлаяпти! Суюқ? Эшоннинг одамлари? Чўлиқ бола айтди? Жинни бўлиб қолмадими-кан бу Даққи? Жуда қўзлари беко әди? Пичирлаганча жўнаб қолиши ҳам ғалати...

Бу йўлда ҳар нимага ишонса бўлади. Бозорнинг ўзи ҳам кейинги ҳафталарда уйқудан қолди, кечгача эгарда зўрға ўтиради. «Қур-эй!», «Қур-эй!» билан ит вовиллаши асабига тегадиган бўлди, қулоғига пахта тиқса ҳам, ҳатто тип-тинч кечалари ҳам «қур-эй, қур-эй!» билан итларнинг униши нақ миясида шангиллаб туради. Кейинги пайтларда одам ўлиши ҳеч гап бўлмай қолди. Ўттиз-қирқ чақиримга ёйилган бу қора булат ичида не ҳоллар бўлмайди! Чориги чақа қилиб, яраси қуртлаб кетган чўлиқ болаларни биёбонга ташлаб кетишаётганмиш. Бозорларнинг тунги гулханига аҳён-аҳёнда бундан ҳам хунук хабарлар етиб келади...

Бугунги қўним ёввойи тоғ-тош орасида, бўри ин қўя-диган зах унгурда бўлди, туни билан итлар улиб чиқди. Бозорқул ўчоқ устида вақирилаган қозонни кўриб, юраги орқасига тортиб кетди. «Суюқ ичмас экансиз...» Нима гап ўзи? Чори қани?

Бозорқул ўчоқма-ўчоқ ҳансираб юриб Чорини топиб келди. Ажаб, шу Чори-даққи ёнида бўлгани учунми, юраги бир оз босилди. Тинчланиб чўзилиб ётди. Чори суюқ ичадиган косасини хуржундан олмади ҳам, ўз мешларидан айрон шимириб, ёнбошлаб ётишиди.

— Чори, нима гап? — деди бир оз тинчиган Бозор.

— Фаҳмлаяпсизми, ўлиб, йўлда қолиб кетаётгандар ҳаммаси бекнинг одамлари...

Бозор туриб ўтиреди, Чорига тикилди. Даққи жиннита ўхшамайди. Бадани увушиб кетди. Бир нимани тушунгандек бўлди-ю, бу ўйни зўр бериб кўнглидан қувар әди.

— Бўлмаган гап.

— Эшон каллакесарларни ёллаб, йўлда бизни қириб ташлашни буюрган бўлса-чи?

Бозор ҳам худди шуни ўйлаб ўтирган әди. Қонида мол-дунё дарди қайнаган Бозор буни тез тушунди. Ўзининг

йигирма суреви билан қувиб келиб, чегарага етгандагина биревнинг эллик суревини ҳам ўзинга қўшиб олиш ва етмиш сурув қоракўл билан дориломон мусулмонободда бирдан пайдо бўлиш нияти чакки әмас. Лекин Бозорқул буни эшондан кутмаган эди. Эшонда бундай ният бўлиши бек одамларининг хаёлида ҳам йўқ.

Бек одамлари?... Бозорқулнинг вужуди музлаб қолган-дек эди. Бек одамлари кимлар? Бозорқул уларни танимайди-ку? Бу йўлда одамлар аллақачон аралашиб кетган. Ҳар ким ўзини билади, холос. Очиқ гаплашиш, суриштириш, ўз одамларингни атрофинга тўплаш хавфли...

— Бизни аста-секин қириб тугатади улар,— деди ярим тунда Чори-даққи. Унинг товуши васият қилаётган одамнинг товушига ўхшарди.

— Сенга ўша гапни айтган чўлиқ ким ўзи?

— Менга ўхшаган бир бола. Нозиккина-ю, жуда мард, кўркмам. Ўзоқ бошида шўrvага заҳар солганларини кўрибди,— Чори юзини ерга бериб йиглади.

— Кўрқма, Чори!— деди Бозорқул, негадир ўрнидан туриб, белбоғини сиқиб боғлади. Чори ҳам турди. Улар атрофга тикилиб, бир қадам, икки қадам нари-бери юриб, оёқда тонг оттиридилар. «Кўрқма, Чори, қўрқма», деб кўярди Бозорқул ҳар замонда.

Лекин шундан кейин унинг учун азобли кунлар бошлиди. Шу куни тонгдаёқ икки чўпонни тош босибди, деган хабарни әшитиб, тиззалари бўшашиб кетди. Тикка қояларга қараб, орқага чекинди. Тоғ йўлларида кўпинча отни етаклаб юришга тўғри келарди. Эгарга ўрганган одам ерда ўзини кучсиз сезади, узоқлар кўринмайди, қандайдир номаълум хавф-хатар кутиб тургандек бўлади.

Бозорқул энди отда юрса ҳам, яёв юрса ҳам ҳар қадамида ажал хавфи. Кушандаси ким, дўсти ким, пичоқقا дуч келадими, тошгами, заҳаргами — билмайди. Бу ерда ҳали ҳеч ким биревни ҳимоя қилгани йўқ. Тоғ йўллари, қора тунлар, ёлғизлик, бу даҳшатли ўйлар — бари сенинг душманинг. Бозорқул бир-бирини еяётган одамлар орасида қолди. Ҳар дақиқа таҳликада яшаш, ҳар шарпага, ҳар соядан юрак ҳовувлаш, тунлари уйқу ўрнига совуқ терга пишиб ётиш, ҳар қуалтум сувдан ўлим кутиш Бозорқулни чўпдек қилиб қўйди. Тош устида калтакесак лип этса ҳам юраги узилиб тушгандек бўлади-ю, ҳолдан тояди. Чори ҳам кўринмай кетди. Тирикмикан? Тиригида ҳалиги чў-

лиқ болани ҳам яхшироқ сурштириб олмади. Еш бұлса ҳам, нозик бұлса ҳам ҳар қалай ёнингда тирик жон..

«Оҳ, Онабиби, Онабиби!.. Ўзингниа әмас, ҳар бир сүзинг бир ботмон тилла әкан, жонгинам! Ёнгинаңда бүлсам оёқларингни ўпардим.. Узоқ кетдим, узилдим. Энди орқага йўл йўқ».

Олдинга-чи?

Бозорқул подалар ёпирилиб, қоп-қора бўлиб ётган тогларга қаради. Тинмай силжиб кетаётган бу сурувлар энди унинг юрагини ҳовлиқтирумади, келажак бойлик бўлиб әмас, қора оғат бўлиб кўринди. Олдинда мана шу шум мавҳумликдан ўзга ҳеч нарса йўқ эди.

У дунёнинг қайси бурчагида юрибди? Нега? Бу йўларнинг, бу жазираманинг охири борми? Иисонлар қани, иисоннинг иссиқ чироий, майнин кулагиси қаёққа кетди? Бозорқул кечаси мана шу чалкаш ўйлар билан азобда ётар әкан, ўттиз қадам нарида бир ниманинг қораси кўринди. Пичогини қинидан олиб, қимир этмай ётаверди, нафаси тезлашиб, кўкраги қалқиб-қалқиб тушар эди. Шарпа қимирламади. Бозор ҳам ундан кўз узмади, ҳар эҳтимолга қарши дармон йиғиб ётди. Гулханлар ўчган эди. Қаёқдандир хунук овоз келди, сурувларнинг бир тўлғаниб қўйгани эшитилди. Тун тўла даҳшат. Бозор қалтироқдан, қўрқувдан тамом толиб, мудраб кетган әкан, кўз очиб қараса, тоңг отибди. Ҳалиги қора ҳамон турибди — тикка тош әкан..

Бундай пайтда одам кулади. Бозорқул бўлса ғазабдан бошини тошга ургудек бўлди — ўзининг бу аянч кунга қолгани алам қиласади.

Шу куни биринчи марта оёғида туролмай, чўл қалқиб кетгандек бўлди. Отининг бўйинин қучоқлаб анча туриб қолди. Чоригиданми, мешданми аллақандай қўланса ҳид чиқди. Кўзи тиниб, бир нуқтага тикилди, хуржун сиртидан семиз бит ўрмалаб кетиб борарди.

Бугун куни билан от етаклаб яёв юрди. Узангига ўрганган оёқ шилиниб кетди. Оқшомга базур етиб, кўнгли айниб йиқилди. Шундагина куни билан туз татимагани ёдига тушди. Ўчоқ томондан калла-пocha иси келиб яна кўнглини ағдарди. У чалқанча ётар, бит талаган танини қашишга мажоли йўқ эди. Кечаси қандайдир кекса одам келиб оёғига намакоб қўйиб кетди. «Олқинди бўлиб қолибди», дегани Бозорнинг қулоғига чалинди, у беҳуш эди.

Бозорнинг кўзлари косасига чўкиб, териси суюгига

әпишиб қолган. Қимирлашга дармони йүқ, ичидә бир жойи ловиллаб ёнади, тұрсықдаги илиқ сувни ичган сари қора тер босади танини.

Кечалари әртаги юришни үйласа үлимиға рози бүлгудек. Бирор қоронғида келиб пичоқ урса, ёки заңар беришса ҳам майли, әнді үнга барып, фақат бедармон ҳолда биёбонга ташлаб кетишмаса бас. Қуёш тигида ёниб, чириб-сасиб неча күнлар давомида азоб билан аста жон бериш, ёки тиригингда қашқирға ем бўлиш... Бу үйларнинг ўзиёқ Бозорқулни тобора қовжиратар, адo қилар эди.

Яна бир кун одамларга билдиրмасликка уриниб, от ёлига осилиб, судралыб, каловлаб йўл босди-ю, ундан кейинги куни ўрнидан туролмади. Ҳушига келиб қўзини очса, ёнида от йўқ.

— Қирғий... Қирғий!.. — деб чақириди бошини кўтариб. Овози ўзидан булак ҳеч кимга әшитилгани йўқ, боши шилқ әтиб тушди. Қуёш кўзга уради.

— Қирғий... — деди Бозорқул. Бу гал овози ҳам чиқмай, сўнгги умиди — «Қирғий» лабида қолди.

Бозорқул ерга қулоқ солди — тинч. Елга қулоқ солди — жимжит. Кетишид! Ташлаб кетишид! Аблаҳлар, йиртқичла-ар!..

Ғазаб куч бериб, ўзини кўтариб ерга урди, қияликтан юмалаб кетди, юzlари, қўллари шилиниб, тошга бориб тақалди. Ичидә бир нима узилгандек, тиъзасини қучоқлаб, тиришиб қолди. Тўрсиги офтобда юмалаб ётибди, хуржуни эгарда кетганд, баданлари шилинган, қонли, кир, қўланса, жулдур кийимда худди эски латтадай кичкинагина бўлиб тош соясида ётарди.

Оғриқ босилиб, қўзини очса, қуёш бутунлай әриб ёйнилаб кетгандек, осмон ёнар, тепасида пашша ғувиллар эди. Бошини кўтариб қарай олмади. Нима бор экан атрофда? Наҳотки бу азоб, ёлғизлик ва ўлимдан ўзга ҳеч нарса бўлмаса. Наҳотки ўйлагани келса? Офтобда қуртлаб ўлиш, қўксингни қашқир ғажиганини кўриб ётиш... Ивв... ивв...

Бозорқул йиғлаёлмас, на кўз ёш, на дармон бор эди. У «ивв-ивв!» деганча енгил қалтираб ёввойи бир товуш чиқарап, шу билан иэтиробини босиб, ҳар замонда ҳушидан кетар, тиниб сал дармон йиғар эди. Тушга боргандага тили шишиб оғзига сиғмай қолди. Нарироқда тўрсықда суви қайнаб ётипти, тиккага чиқиб ололмайди, тошнинг

сояси ҳам қочди. Бозор сүнгги дармонини йигиб, түрсик томонга интилди-ю, иссиқ тошларни чанглалаб юз тубан ётганча ҳушидан кетди...

Уни кимдир юзига совуқ сув сепиб ҳушига келтири. Қороғи әди. Бозор лабидаги сув томчиларини ялади. Бирпасдан кейин оғзида қўй сутининг таъмини сезди. Бошидаги одам ҳўл латта билан унинг юзини, кўкрагини артар, ўзи эса боладек ҳансирар әди. Кейин у ҳансира-ганча Бозорни кўтаришга ҳаракат қилди. Кўтаролмади. Бирпас ночор ўтириб, нафасини ростлади. Яна уринди. Бу сафар бир илож қилиб опичди, тоғдан пастга тушиб кетди. Бозорнинг қулоғида нимадир қаттиқ шовиллар әди — нима экан: тошлар юмалаяптими? Довулми? Шалолами?..

Бозорқул кейинроқ фаҳмлади — кўтариб кетаётган одамнинг нафаси, юрак уриши шунаقا эшишилётган экан. Бозор унга кучи борича тармашди-ю, кимлигини сўрамади. Барибир эмасми — одам-ку, қашқир эмас. Одам билан бирга бўлишдан катта баҳт борми! Қаёққа олиб борса ҳам майли, нима қилса ҳам майли.

Энди одам уни икки қўлтиғидан олиб, оёқларини судраб тушиб кетяпти. Лекин Бозор пайқамай қолди: бу ўша кунги кетишми, ё бошқа кунми? Қанчадан бери судраб кетяпти экан? Бозор ҳар замонда ҳушидан кетиб турар, оғзидан қўй сутининг таъми кетмас әди. Ҳушига келганида ҳалиги шовиллаш яна қулоғига эшишилди. Бозор энди бунинг нима эканлигини билади, нажоткорининг қаттиқ азоб чекаётганини, унинг бадани қора терга ботиб, ҳар замонда йиқилиб қолаётганини сезади, йиқилганида тиззаси тошга тилиниб, тиш орасидан аста инграганини ҳам пайқади. Лекин жуссаси кичкинагина бу одам уни қаёққадир элтиш учун жонини ўртага қўйиб қасам ичгандек, боласини тишлаб қочаётган йиртқич сингари бардошли, ўзига раҳмсиз әди. Бозор ҳали унинг юзини кўролгани йўқ, қоронғи. Шунинг ҳаммаси тумми, ёки ҳушизликмикан?

Қанча юрганларини билмайди, бир вақт Бозорқул кўксисда муздек нафас, бутун баданида ҳузурбахш бир салқин сезди. Қараса, жилгачада ётибди. Тонг. Сув тиниқ. Осмон ҳам тиниқ. Одам унинг бошини этагига қўйиб ўтирган әди.

— Гузукмисиз?

Бозор, яна ҳушимдан кетяпман, деб ўйлади. Бу овоз унинг юрагини тилиб кетган әди. Тоқатсиз тўлғаниб, «Қа-

салман, мени ёмон дард чалган», деб пичирлади, яна тұлғанды, заиф товуши билан фарәд қилди:

— Онаби! Товушинг қулогимга әшитиляпти!... — Кейин нафасини босиб, нажоткорига мурожаат қилди: — Хотиним... Хотинимнинг товуши әшитиляпти қулогимга. Сиз кимсиз? Нега мени қутқаздингиз? Бу қаер? Уст-бошим қани?

— Жуда жулдур бўлиб кетган әкан, ёкиб ташладим.

Яна ўша овоз. Бозор қалтираб кетди, бошини күтарди.

— Тузукмисиз, Бозорқул ака, менман, менга қаранг...

У Бозорни сувдан чиқариб ўтқазди. Бозорқул ўтиради-ю, қўзи тинган әди.

— Менман, Бозорқул ака, мен, Онабиби.

Бозорқулнинг хира қўзларига чиндан ҳам Онабибининг қиёфаси кўринди. У ўхшарди ҳам, ўхшамасди ҳам. Чўлиқ чакмон кийиб белини чилвир билан боғлаган, тақир бошида қулоҳми, тақия...

Бозорқул уни титроқ қўллари билан пайпаслар, юзиға тикилар, лаблари титрашидан ўпкаси тўлиб келаётгани билинар әди. У бирдан хунук товуш билан йиғлаб юбориб, Онабибининг титилиб кетган чоригига ёпишди, оёғига панжалари билан тирмашиб, юзларига сурди.

Онабиби ҳам йиғларди, ҳушсиз ётган, чўпдай бўлиб қолган эрининг соқол босиб кетган бетларини силарди.

— Сиз кетгач беш кундан кейин, Қорақум-эшси ҳам одам танлаяпти, дейишли. Сочимни қайчилаб ташладимда, чўлиқ бола бўлиб кийиниб бордим. «Ёш экансан, жўна бола», дейишли, бироқ кейин бир нима бўлиб қолди шекиали, дарвозадаёт ушлаб ҳаммамизни сурувга ҳайдашди, ўша куни йўлга чиқдик. Йўл-йўлакай ҳаммамизни хатга олишди. Кунинг калта келгур эшон одамларининг ёмон ниятини иккинчи куниёқ пайқадим. Қўрқмасликка, чарчамасликка қасд қилдим. Билардимки, сиз кетган томонга кетиб борардим. Чори деган чўлиқ бола билан сирдош бўлдим, унга ановиларнинг ниятини айтдим, у сизлар томонга бориб келиб турди, бекнинг одамларидан таниғланларини огоҳлантириди. Кейин Чоридан сизнинг қаердалигингишни билдим. У бечора қорақурт чақиб ўлиб кетди. Менга сизни топиб берди-ю, ўлиб кетди... Эгарга минолмай қолганингизда мен ёнингизда әдим, узоқдан кузатиб юрдим йиқилиб қолишингизни пойлааб. Билардимки, йиқилиб қолганларни ташлаб кетишляпти... Сиз йиқилиб қолган куни кечаси мен ҳам узоқда тошлар орасида яши-

риниб, карвондан қолдим. Улар узоқлашиши билан қоп қорайганда сизни бориб топдим...

Бозор бу гапларни эшигтмади. У ҳамма воқеанинг англаган әди. У фақат рўпарасида Онабиби ўтирганини миясига сифидиролмас әди, холос.

— Онабиби... Онабиби...— дерди юз-кўзига тикилиб, сочинигни олдирибсан... Мени ким қўтариб келди?

Онабиби унинг бу гапидан, яна эси огяпти, деб ўйлади. Лекин Бозорқул давом этарди:

— У вақт куёв бола әдим. Даданг менга шундай деган: «Молу дунё дарди бошингни ейди, ошиқлик дарди жонингга ора киради». Эсимда.

— Дадам ҳар кимнинг ўзиға тегишли гапни айғадилар...

— Онабиби... мен энди ўлмайман. Ажалнинг совуқ шарпаси ёнимдан ўтиб кетди. Энди сенга нима қиласай? А? Оёққа турганимдан кейин айтасанми?

— Йўқ, ҳозир айтаман... Мени севинг.

Бозорқул ҳўл иштони ёпишиб турган қоқ суюқ оёқларига, ингичка билакларига, кичкина боладек бўлиб қолган жуссасига боқди. Икки қўли билан юзини тўсиб, бошини ёгди.

— Менинг қанчалик пасткаш абллаҳ эканимни ҳали ҳам тушунмадингми?...— деди у ерга гапиргандек.

Онабиби индамади. У нима биландир овора, белбогини титар, ивисир әди.

— Қаердамиз? Сен биласанми?— деб сўради Бозор анчадан кейин.

— Ҳозир биламиз-да!— деб Онабиби ўрнидан турди.

...Бир тоғ қишлоғида у Бозорқулни уч ой парвариш қилиб оёққа турғазди. Қишлоқ одамларининг тили, урфодати ёт бўлса ҳам, гурбат чеккан мусофириларга имо-ишора билан меҳр кўрсатишиди, аввал бошпана топишиди, кейин Онабибига иш, кир-чир бериб туришиди. Лекин Онабиби кейинги ҳафталаорда тогдан шох-шабба йигишига, кир ювишига қийналадиган бўлиб қолди. Бўйида бор әди. Ҳали олти ойга етмай, оёғи жуда оғирлашиб тоғда узоқ ўтириб қоладиган, бутун вужудини оғриқ тутиб қийнайдиган бўлди. Онабиби бу дардни эрига айтмай, анчагача андиша қилди-ю, охири айтишга мажбур бўлди. Уни ётқиздилар.

Шундай қилиб, Бозор турди-ю, хотини йиқилди. Энди

улар бу бегона қишлоқнинг ўз кишиси бўлиб қолишган эди. Табиб чақирдилар, бу жуда қадимий, қуш бурун, шафқатсиз бир кампир эди. «Ахволи ёмон, ҳомиласи икки-уч ойлигига оғир юк кўтариб қўйибди», деди у.

Бозорқул бошини ушлаб ерга ўтириб қолди. «Оғир юк»— унинг ўзи эди. Умуман, у бу дунёда кераксиз оғир юк бўлди, холос...

Онабиби боласини етти ойлигига туғди.

Туғди-ю, ўзи оламдан кўз юмди.

АЗИМЖОН бегона юртда қон йиглаган отасининг кўлида қолди.

АЗИМЖОН ҳайкал соясидаги ўтирас, бир оз хафароқ эди. Аллақачон ўлиб кетган дадасининг «ҳалокатли хатоси» ҳақидаги тап ёқмади шекилли, анчадан кейин:

— Дадам мени телпагига солиб катта қилисан...— деб қўйди.

— Мен ҳам Онабибини катта қиласман деб умримнинг иширма йилини бекнинг остонасига тўкканман. Дадангни ёмонламоқчимасман. Ўша йили ўйқ бўлиб кетган ўзбек қоракўлчилигини яна тиклаш учун бутун бир авлоднинг умри керак бўлди.— Очил бува ҳойкалининг ғудур харсангини кафти билан уриб-уриб қўйди.— Янтоқдан тилла қиласди, азамат!— деди олтинланиб турған дўсти Жабайга «хайр» дегандек қараб.

Энди улар чорраҳадан бурилиб, узоқларда кўкариб кўринган тоғ томон юрдилар. Асфалт ўйл тугаган эди. Машина орқасидан узун чанг булуги судралди. Кеч салқин, онда-сонда учрайдиган қувоқларнинг сояси узун, қуёшининг уфқда қолган кичик парчаси чўғдек ёнар эди.

АЗИМЖОН бош этирибди.

— Дадамнинг энги катта гуноҳи — мени ватангаго қилинадир, деб ўйлар әдим...— деди ўйчан.

Очил бува унга қаради-ю, индамади. Бу неварасига биринчи марта шундай раҳми келди. Тақдирни ногайин. Қирққа кирай дебди-ю, ҳали уйланолмабди. Давлати катта эмиш... Давлатни нима қиласди? Ватангаго. Мунча кичик жуссаси ҳам? Чумчуклек. Ҳовир шундай кичкина бўлиб қолдими, ё илгари ҳам шунақамиди? Очил бува унинг бошини силади. АЗИМЖОН бошини кўтариб бобосининг юзига қаради. Кўзининг қорачиги хира, нам эди.

— Ориф тоғамнинг болалари нечта?

— Ориф тоганинин ғарзанди йүқ, болам.

Қоронғи түшди. Машинанин чироғи узоктарни, йўлнинг насту баландини ёритар, унда чанг, чивин-чиркай гужгон ўйнар эди. Соат ўн бирларда улар тог этагидаги водийга кириб келдилар, бир-бирига туташ қишлоқ кўчалари, қатор терак дала йўллари бошланди. Гузарлар, чойхоналар ҳали ғавжум, сув сепилган тупроқ ҳиди, гулу райҳон ҳиди анқиган, машинани лайча итлар вовиллаб кузатиб келар, рўпарадан чиққан машиналар лип-лип кўз қисар эди.

Район марказига кираверишда яна асфальт бошланди, сон-саноқсиз чироқлар, ҳали сўчиб улгурмаган тунги шовқин кутуб олди уларни. Бу қишлоқ ҳам эмас эди, шаҳар ҳам. Бир томонда эндигина подадан қайтган тарғил бўкиради, кўптирик бошида каллакланган тутлар, иккинчи томонда кунжара ҳиди, электр симларига оппоқ пахта гарди илашган, ёғ заводининг қувват берувчи станцияси гун-гун ишлаб турибди. Очил бува ҳали бу районни кўрмаган эди, Орифжон бу ерда янги. Тог районларини ҳам, чўлдаги янги совхозларни ҳам ўзига қўшиб олган катта район, дейишади.

— Ҳой бола,— деди Очил бува чироқ тагида писта чақиб тўрган ўсмирларга қараб,— Ориф Очиловнинг ҳовлиси қайси?

— Райкомникими?

— Ҳа.

— Ҳов, муюшда. Гаражли дарвоза.

Дарвоза очиқ эди. Ҳовли тўрида дасмолқовоқ билан тўсилган айвон, ёнма-ён икки хона, бирида чироқ ёниб турибди. Машинадан тушганларга дарахтзор ҳовлининг салқини урди. Бобо-невара чироқли дарвозага қараб юрдилар, очиқ ойнадан уч боланинг ўртасида ўтирган Ориф тога кўринар эди. Болалардан бири кичкина. Орифнинг тиззасида ўтириб, қолганларга халақит беряпти. Қолган икки бола, бири қиз, бири йигитчча, иккиси ҳам 15—16 ёшлиларда, масала ечиш билан овора. Ориф иккаласининг ёзувини кузатар, дам бирига, дам иккинчисига изоҳ бераб, тоҳ улар билан олишиб кетар, тоҳ пешанасини тиришитириб ўйлаб қолар эди.

Очил бува билан Азимжон тугунларини кўтарганча тухтаб, кузатиб туришди. Азимжон ҳаяжонда эди, бобосига савол назари билан боқди, Очил бува мўйловининг бир учи билан кулиб лабига бармоқ босди: «жим!»

Стол атрофида жанжал бошланди. Қиз билан йигитча масала талашиб шовқин солишиди, Ориф ҳам ниманидир бақириб гапирап, лекин бир-бирлариниң гапларини әшиитмас әдилар, Ориф тоға қиәнині бошига бир шапати туширди, кичкина чинқириб йиғлай бошлади, йигитча дастрұмол билан уннің бурнини чимчилаб артиб олди, дафтарлар ерга сочилиб кетди...

Бу пайт шофер машинани ғаражға киритаёттан әди, Орифжон мотор овозини әшиитиб ўрнидан турди, ҳаммаси жим бўлди.

Очил бува йўталди. Орифжон чиқиб келди, болалари деразадан сакраб тушиб кетшиди. Ота-бала айвонда узоқ қучоқлашиб туришиди.

— Тан-жонингиз омонми, дада? Шунча йўл босиб... Үзим борардим... Толибжон бардамми? — деди Ориф йўлда чарчаган кекса отасига қайта-қайта тикилиб қараб.

— Ҳаммалари салом дейишди. Сен шили одамсан. Менники бир умрлик отпуска,— деди Очил бўва сўри лабига ўтириб соқолини силаркан.— Мана, жиянині Азимжон, дунёнині нариги бурчидан топиб кепти.

— Азимжон?

Азимжон түгүнни қўйиб, йўлда чангиб кетган этиги, уст-бошига ўнғайсизланиб қаради, тоғаси томон одимлади.

— Епирай! Ўша ўзимизнині Азимжон-а! — Орифнинг қорачароқ, сергўшт юзида меҳр балқиб турарди. Үннин кенг қучоғида Азимжон йўқ бўлиб кетди.

— Оббо жиян-эй! Тил биласанми?

— Биламан, Ориф тоға.

— Қани-қани, ичкарига киринглар, этикни ечинг, да... Онаби, қаёқласан, кўрпача сол меҳмонларга! — Ориф суюги бузук оғир гавдаси билан қандайдир чаққон ҳаракат қилиб, қувончда ивирсир, гапирап, сўрар, саволларга жавоб берар әди. Жавонлар очилиб кетди, қаймоқ, асал ислари келди. Ташқарида ўчоқ яллиғланди.

— Онабибини танимабман.

— Ҳа, дастёр бўлиб қолди.

— Ановилари қани?

— Улари қўшнимизнинг болалари, Ёрмат билан Нормат, Очил бува келдилар, деб суюнчи олгани чопиши шекилли,— кулди Орифжон қўлига тўкилган шиннини ялаб.

— Мени билишар әкан-да... Сен-чи,— Очил бува Она-
бибига қизиқиб қаради,— сен мени танийсанми?

— Ҳа,— деди Онабиби тетик түриб,— осмон ғұмбази-
ни құрганда ғиши үзатиб турған әкансыз, тұғрими?

Очил бува үғлиға қаради: «Шұнақа деганмидин?» Ро-
ҳат қилиб күлдилар.

Мәхмөнлар ювиниб бұлғунча, рух самовар келди, ту-
нука барқашға жиэ-жиэ этиб چүғи тушарди. Ориф нон
синдира түриб Азимжонға қаради, ҳозир үнінг учун қи-
зығи Азимжон әди: қаердан, қандай қилиб пайдо бўлли,
қандай одам, фикрида, кўнглида нима бор? Қандай катта
бўлди, тақдирни қанақа?

Очил бува булаңнинг ҳаммасини бир бошдан ҳикоя
қила бошлаганда столчадаги телефон жиринглаб қолди.
Орифжон түриб курсига ўтириди-да, трубкани олди.

У аввал руҳи тушиброқ, анчагача индамай қулоқ со-
ди. Лекин кўнглида норозилик кучая борғани юзидан би-
линар әди.

— Ҳўп, Мария Васильевна, лекин мен бунга қарши-
ман. Сенга илгари ҳам айтған әдим, ҳозир ҳам айтаман...
Ҳўп, ҳўп, сен олиб келгансан мени, лекин әнді ё сен иши-
лашинг керак, ё мен. Масала шундай бўлиб қолди... Үзинг
бақирияпсан! Одамгарчилик қолмабди сенда, юрак қолмаб-
ди... А? Яна ўша гап! Ундаи бўлса секретарлигинг керак
эмас менга, мен аввало одамман, ҳа! — Орифнинг товуши
тобора баландлашар, ғазабга айланиб борар әди.— Сендан
яхши тушунади ўшалар! Нима қилсанг қилавер, фақат те-
лефонда бақирма! — у трубкани тарақ этиб қўйиб қўйди.

Онабиби останада икки косада ширчой кўтариб тү-
рарди.

— Мария Васильевнанг ўша Марямми? — сўради
Очил бува ҳам иштаҳаси бўғилиб.

— Ҳа... Ҳа-да. Эркак одам бўлса-ку, етти пүштини
йўқлаб бир сўкардиму хуморимдан чиқардим...

— Обкомнинг секретари билан ҳам шұнақа ғаплаша-
дими одам?! Үзинги кимсан? — овозини кўтариброқ сўра-
ди Очил бува. Қовоги осилиб түшди.

Орифжон бошини солганича ўтирад әди...

Азизлар, йўловчиларимиз биринчи манзилга етишди
Вазиятга қараганда биз ҳам бу бекатда тұхтаб, бир қисса
әшитамиз шекиали. Лекин ибрат учун аввал

Р И В О Я Т

Сир ёқасидаги Фороб қишлоғининг мардуми Мұҳаммад аҳли дониш орасида жумла жаҳонга маълум ва машҳур әди. Ылму ҳикмат бобида Арастудан сүнгра устоди соний бўлиб, Ал-Форобий номи билан мушарраф әди. Алқисса, юонон сафаридан қайтарда минглаб ғаройибот қатори бир мўъжиза олиб қайтмиш эрдиким, унинг оти найдир.

Аттангки, устоднинг қайтиши бу дафъа әлда шодиёна байрам бўлмади. Бойсиким, фуқаронинг аксари, жумладан, Ал-Форобийнинг яккаю ягона жигарбанд оғаси ҳам Билуғистон мулкига асир тушиб, ёппасига ҳайдаб олиб кетилган әди.

Устод изтироби беадад чекди. Най ҷалиб нола қиласи. Ғурбату ҳижрон дардида «Чўли Ироғ» у «Ушшоқ» янглиғ кўп ситамгар наволар ижод этди. Нигоят бардоши тугаб, ақалли жигарбандини тилаб олиш умидида Билуғистон шоҳининг арки маъшумига қараб равона бўлди.

Бу даргоҳ баайнин жаҳаннам, фалак гумбазини оҳ-нола тутуни тутган, қиёмат қойимнинг худди ўзи әди. Устоднинг оғаси янглиғ мўр-малаҳ қуллар ясоқ-ясоқ бўлиб қайнисоқ кун тифида қора терга ботиб заҳмат тортар әдилар. Устод бу бедодликни, инсон қадрининг нечоғлик тубан тушиб кетганлигини кўриб, оғасини ҳам, ниятини ҳам фаромуш қиласи.

— Бу надирки, бу азобда бино қилурсиз? — деб савол қиласи устод.

— Шоҳимиз жаҳоннинг саккизинчи мўъжизасини барпо этмоқдалар, — деди қамчисидан қон томган саркор, — сен жаҳонгашта дарвишга ўхшайсан, шавкатли шоҳимизни дуо қиласи.

Устод ундан юз ўғириб қуллар орасига кириб кетди.

Териси устихонига ёпишган, мажолсиз қуллар узоқдан харсанг ташир, тупроқ қазир, баландликка тош кўтариб чиқар әдилар. Улар оч-яланғоч, хаста, танлари яра-чақа, шому саҳар бетиним заҳмат чекиб, тунлари чивинга таланар эканлар. Энг мудҳиши улким, бу беватан бечоралар орасида номаълум бир оғат, касал тарқалибди. Бу дардининг на бир сабабини, на давосини бирон кимса билмасмиш. Қуллар андоқ қирилмоқда эканки, шоҳнинг ўзи ҳам таҳлиқага тушибди: унинг қуллари бу оғатдан қирилиб, тугаб кетса, саккизинчи мўъжизани ким бино этади? Шоҳ

ғубор қалб ойнаси чил-чил синадигандек, азонгача ҳеч кимса индамас әди. Аммо бир гал кимдир уұ тортыб қўйди. Шу уұ сукунатни чил-чил синдири-ю, жонланиш бошланди.

— Тұлқинлар...— деб пичирлади кимдир.

— Үтлоқлар...— деди бирор.

— Зангори гумбазлар...

Бу гаплардан ниманидир англаган устод ўзининг «Пешрави диёр» деган узун ва дарднок ноласини чала бошлади.

— Бу бизнинг Сайхунимиз-ку...— деди бир құл күй тугаганда.

— Чалинг, устод!

— Бу наво бизнинг Фороб бояларини намоён этди!

— Чалинг, устод!

Бу товушлар аввал фарёддек әшитилди. Аммо сүрөк құллар Форобийдан: «Юртимизни намоён этинг, у тод!»— деб илтимос қыладиган бұлдилар. Ҳар оқшом и садоси янграр әди. Рангларига қон югурди. Улар наво газаллигиде намоён бұладиган ватанга құндилар, құніклар. Энди улар йығлар, кулар, ўй сурар әдиләр. Ажада офати чекинди...

Жаҳоннинг саккизинчи мұжизаси бино бўлдими, йўқми — ровийлар билмайдилар. Аммо одам қалбидағи газаллик түйғуси мұжизалар мұжизаси эканки, инсон үсис инсон эмасдир...

ҚИССА

Одам ҳамиша газалликка интилиши керак.

(Оноре Бальзак)

Шу йили майнинг ўрталари әди-ю, лекин об-ҳаво әрта баҳоргидек майин, ахён-ахёнда момақалдироқ гулдураб, илиқ ёмғир севалаб, тупроқ ҳиди юракни ҳовлиқтира, күнгила яшириниб ётган қувончларни юзга, күзга қалқитар әди. Ориф ақаининг дилида әса пинҳоний қувонч кўп. Аввало, бу районга, ўйламаган жойда бу қадрдон районга келиб қолганлиги...

Шаҳарда, очиғи, «юзга чопар»лиги туфайли уни қаёқ-қа қўйишни билмай қолишган әди. Кейинги йили силлиқ-қина қилиб саноат обкомига ўтказиши, шаҳарнинг саноати әса иккита пахта тозалаш заводи билан битта ремонт

устахонасидан иборат эди. Ориф ака яхши тушунди: бу — ундан қутулиш, уни фаолиятдан маҳрум қилиш ниятида қилинган иш. Шунинг учун ҳам эски қадрдони Мария Васильевнанинг бу областга, хусусан бу янги районга ишга таклиф қилиб қолиши Ориф аканинг нақ кўнглидагидай бўлдики, нимасини айтасиз!..

Ориф аканинг бу ерга келишга аллақандай ички, ҳазини сабрсизлик билан рози бўлишига яна бир нозик сабаб бор эди. У ҳам бўлса Сарагулнинг хотираси.

Сарагул раҳматлик Кўйки деган тоғ районининг Шивилғон қишлоғидан эди. Кўйки ҳозир шу янги районга қўшилиб кетган.

Шивилғон!.. Шивилғон... Ориф аканинг энг ширин йигитлик пайтлари унинг сирли манзаралари билан, бутун умри унинг унутилмас хотиралари билан боғлиқ. Сарагулдан жудо бўлганидан бўён у ерларга боргани юраги дов бермади, лекин тушида ҳам, ўнгидан ҳам ўша ернинг аламлари, қувончлари уни чорлади.

Мана энди бориши мумкин. Бориши керак. Келганидан бери шуни ўйларди. Энди у Шивилғонга шунчаки кўнгилчанлик, зиёрат деб эмас, иш юзасидан ҳам борса бўлади. Бугун Мария Васильевна уни райком бюро аъзолари билан таништирганида ҳам Ориф аканинг хаёлида шу эди. Бюро аъзолари ҳурмат ва сиполик билан қўл беришди-ю, кўпларининг на қиёфаси, на исмлари ёдида қолди. «Эртагаёқ Шивилғонга!», «Аввало Шивилғонга!» деб таъкидлар эди кўнглида.

Эртасига яна аллақаёқда бўғиққина момақалдироқ гулдураб, беозоргина ёмғир севалаб ўтди, бўлиқ тупроқ ҳиди анқиди. Райкомнинг тўзон рангидаги кичкинагина эски газиги дик-дик сакраб дала йўлига чиққанда район марказида ҳали кун уйғонмаган, онда-сонда чиранчоқ жўжа-хўрзларнинг қичқириқларигина эшитилар эди. Ориф аканинг тонгда туриб ёлғиз йўлга чиққанини ҳеч ким билмайди, фақат Мария Васильевна пайқаган бўлса эҳтимол. Кеча бюородан кейин, областга қайтиб кетиш олдидан уйга кириб, Онабибининг сочига янги қизил лента тақиб қўйди. Бир пиёла чой ичиб кетди.

Мария... Марям... Вақт ўтаверар экан. У ҳам элликдан ошди шекилли. Ориф эсини танибдики, у ишда. Чарчамайди, қаримайди. Лекин соғлиги унча яхши эмасга ўхшайди. Жилмайшида фалати бир маъюслик бор, кулгичларининг атрофида майда ажинлар йиғиладиган бўлибди.

Аммо ишда ўша-ўша дадиллик, бир оз ҳиссизроқ қатъият, кескин ва самимий гаплашиш...

— Билиб қүй, Ориф, оғир район, катта район. Асосан янги совхозлар, ёдингда бўлсин!

— Нега әрга тегмадинг, Мария Васильевна?

— Асосан янги совхозлар, билиб қүй.

Кечака хайрлашашётганда уларнинг гапи шу бўлди. **Хойнаҳо** у ҳозир уйғоқ. Ориф аканинг тонгда туриб Шивилғонга жўнашини кечакаёт пайқаган эди. Пайқаган эди-ю лекин иккаласи ҳам бу ҳақда гап очмади...

Тенг отди. Ёмғир ювган тиниқ ҳаво уфқдаги тоғ тизмаларини ҳам соғ зангори рангга чайган; сал намиқкан илон изи йўллар рулдаги йўловчининг юрагини ҳовлиқтириб узоқларга чорлаб ётарди.

Ориф ака бу йўлларни яхши билади. Бу йўлларни яёв кезган баҳтиёр йилларини унугтан әмас.

Бугунги сафар унинг учун ёшликка қайтиш, тўғрироғи, ёшликнинг қайтиб келиши эди. У қаерда бўлмасин, ўн йиллардан бери бу жойларнинг қадрдан суратини кўнглида сақлади. Ўркач-ўркач ишкомлари-ю, салқин булоқларигина әмас, йўл ёқасида ўсан ҳар бир отқулоқ барги ҳам жонга яқин, кўзга иссиқ, чексиз хотиралар манбай эди.

Ориф ака шунча йўллар, шунча эллар кезиб, на ўз юртимизда, на Европа мамлакатларида Шивилғондай гўзал тоғ қишлоғини учратолди. Собиқ Кўйки районида («Собиқ! Негадир уни «собиқ» қилиб қўйишибди!») ҳар бир кичкина қишлоқнинг ҳам ўзига хос чиройи, ўзига хос фазилати бор.

Шивилғон тоғ-тош орасида кўм-кўк ишкомларга кўмилаб ётган қишлоқ, машҳур шивилғони узум шу ердан тарқалган. Ориф ака Сарагулнинг олдига Шивилғоннинг кўркини баҳона қилиб келарди.

Дарҳақиқат, баҳона қиласа арзирди-да. Қишлоқнинг катта кўчасидан тоғдан пастга қараб оққан Шивилғонсойнинг шовиллаши ҳам, муздек шабадаси ҳам узоқдан кўкракка уради. Қишлоққа кириб келган одам, ким бўлмасин, тепадан шовиллаб, кўпикланиб тушаётган сершалола сойга қараб анчагача туриб қоларди. Сойнинг икки қирғоғи бўйлаб тикка чиқиб кетган табиий оқ харсанг зиналар ҳовлилардан девор ошиб эгилиб тушган яшил ток соясида доим намчил, унда қизил кўйлак кийган қизалоқлар яланг оёқ чопқиллагани-чопқиллаган. Шалола зарралари-

дан уларнинг кокиллари доим ялтираб кўринар, улар истаганча қичқириб шовқин солишар, овозлари эшитилмас эди. Ориф ака Сарагулни ҳам биринчи марта мана шу кучаларда учратган...

Ориф ака ўша пайтларда ҳам, кейин Сарагулга уйланганида ҳам, Шивилғонга келиб қолса мана шу кўччанинг пастида туриб тепага, сон-саноқсиз шалолаларга тикилишни яхши кўрарди. «Петергоф! Петергоф!» дерди ҳар сафар ҳайратда қолиб. Энг тепада, узоқдаги музли чўққи эрталаб зангори, кундузи кўзни олгудек чарақлаб, оқшомда эса қашқа бузоқнинг калласидай қора-қўнғир кўринар эди.

Бу марказий қўчадан икки томонга кириб кетган тор кучалар тоғу тош орасида шу қадар насту баланд, ҳовлиларни қоплаган яхлит ток остида шу қадар қоронғи, шу қадар чакалаксимон булиб кетган эдики, бунга почтачи-ларнинг одатланиб қолгани-ю, одамларнинг адашмай юрганига Ориф ака ҳар сафар ҳайратланарди. Тоғ ҳавосининг азбаройи мусаффолигидан, бу ерда ғарқ пишган мевазор боғларнинг хушбуйигина эмас, кичкина бир ёввойи гул ҳиди ҳам, тоғ бағрида қовжираган бир чўп ҳиди ҳам димоққа ўткир туюлар, шаршараларнинг доим бир хилдаги тинимсиз шовиллаши асабларни аллалар, бутун қишлоққа ёйилган сарин шабадаси эса одамии доим тетик тутар, бу ернинг ёш-ялангию қари-қартанги бир умр тошдан тошга сакраб юрар, толиқмас эди. Бу ерда истиқомат қилювчи ҳар бир киши, бу ернинг ҳар бир ўғил-қизи ток парваришининг икир-чикиригача болалигиданоқ ўрганиб олар, қишлоқдан тепадаги тоғ бағрида қорайиб ўсган чексиз пиставор, ёнғоқзор ўрмонларнинг ҳар бир сўқмогини ёд билар эди. Ориф ака билан Сарагулнинг бу қоронғи сўқмоқларда атайлаб адашганлари, ини тўзғиган арилар қувлаганида ойдин булоқларга дуч келиб, муздек сувда юваниб қувонганлари, сойга гулчамбар оқизиб баҳт синағандлари... қачон эди буларнинг бари? Чиндан ҳам бўлганими? Е тушмиди булар...

Ориф ака ГАЗга тормоз бериб, шими чўнтағидан рўмолчасини олди, пешанасини артди. Қуёш кўтарилиб қолган. Машинанинг ёнгинасидаги ариқда шилдираб сув оқар, тиккадаги тўрғай дам калтагина сайдраб қуяр, дам ариқнинг чулдирашига қулоқ солгандек, тўхтаб қолар эди.

Ҳаёлидаги манзараларга берилган Ориф ака бирдан

әслади: у ерда әнди Сарагул йўқ... У ерда ҳам, умуман, бутун оламда ҳам йўқ.

Бир ўзи чиқмай, биронтаси билан бирга келса бўлар-кан. Ёлғизлик әзади одамни. Бирдан орқага қайтгиси ке-либ қолди.

Бироқ дарров ўзини ўнглади-ю, шайтонга ҳай бериб, стартерни босди. Икки соатларда собиқ район маркази Сумбултомчи келади. Сумбултомчининг ўзини кўриш учун ҳам кун-узун йўл юрса арзиди.

Бу жой ўзи тоғ қишлоғининг ўртасидаги бир табиий мўъжиза исмига қўйилган.

Сумбултомчи ноёб мўъжиза. Уни тасвирлаб кўз ол-динизга келтира олишимга ишонмайман. Уни кўз олдига келтириш учун албатта бориб кўриш, соатлаб тикилиб ту-риш керак.

Аввало, Сумбулни кўрганмисиз? Сураганимга хафа бўлманг. Бу ҳамиша ям-яшил, ноёб гиёҳни газалларда кўп ишлатган баъзи шоирлар ҳам ўз кўзлари билан кўрмаган эканлар. У ҳақиқатан соч толаси каби нозик ва тим қора, барги эса жуда майда, заргар қўлидан чиққандек нафис, қорамтироқ кўк ва йилтироқ бўлади. Сумбулниң ўсиши учун албатта булоқ суви, тош ва пастқам жарлик керак.

Энди икки қаватли уйдек катта қоя тошни кўз олдинизга келтиринг. Шу қоянинг ичига ўйилиб кириб кетган катта табиий гор. Горнинг тош шифтидан тўрт-беш газ узунлигидаги миллионлаб сумбул пастга қараб солиниб ётиби. Сумбулниң ҳар баргидан тиниқ булоқ суви томиб туради. Горнинг оғзига яқинлашганингизда сиз аввало қуёш нури ва булоқ суви зарраларидан пайдо бўлган ажо-йиб найкамалакни кўрасиз, кейин кўзингиз сал қўнинкач, бош устингизда қора соч толаларидаги миллиард-милли-ард йилтироқ баргчаларда кўз ёшидай мўлт-мўлт ётиб турган томчиларни, уларнинг оёқ остингиздаги ойдин бу-лоққа ёмғирдек томишини кўрасиз, томчиларнинг ажойиб сирли, кумуш товушини эшитасиз, бағрингизга роҳатбахш, салқин келиб урилади. Бу ерда ҳамма нарса доимий. Ёзин-қишин шундай. Мангу шундай.

Табиатнинг бундай мўъжизалари бошқа ерларда ал-батта қадамжога айланиб, нодон бидъатчи-хурофотчилар қўлига ўтади. Сумбултомчи эса тоғда ўсиб, юздан ошган табаррук қариялар оталиғида эди.

Ориф ака уларнинг кўпи билан ошна эди. Улар билан у дунёдан, бу дунёдан доно гапларни гаплашиб ўтиришни

яхши кўрарди. Ҳозир у ўша отахонларни қўмсаб, ўзича маъюсгина жилмайиб қўйди.

Сарагулнинг бобоси Ҳалим бува ҳам шу қариялардан бири әди. «Очилини Сумбултомчига олиб кел, таништири», дея-дея оламдан ўтиб кетди бечора.

Бу тоғ қишлоқлари ўша вақтда, ўттизинчи йилларда ёқ кўпгина чиркин днний урф-одатлардан негадир ҳоли-роқ, одамлари фисқ-фасодни билмас, қизлари эркин, очиқ бўлар әди. Ориф акани шуниси тортдими, ишқилиб, областдан комсомол вакили бўлиб юриб, маҳбубасини шу ердан топди. Бу ернинг олов қизлари бутун водийга машҳур әди.

Сарагул, масалан, паранжи ёпнинг әмас. Унинг юзи доим ёниб туради... Биринчи марта ёлғиз қолган оқшомлари ҳозир Ориф аканинг кўз ўнгига худди чақмоқ шуъласида ёришгандек гавдаланаади. Тоғ ён бағридаги қандайдир чексиз токзорга кириб қолишган әди улар. Пастда ҳам, баландда ҳам, тоғда, тошда, ҳамма жойда сон-саноқсиз сўрилар, ишкомлар. Узумзор, узумзор... Сира охири кўринмас әди. Улар худди сеҳрлангандай, чиқарга сўқмоқ тополмай юришар, адашдик деб пиқирлаб кулишар, оқшомда атрофдаги буқри ишкомлар ғалати, соялар әртакдагидай сирли туюлар әди. Ҳамма йўллар танишу сира қайтиб чиқишишлайди, куз салқини баданларни жунжита бошлади, улар қўлтиқлашиб олиб, бир-бирларига тафт бериб ҳамон айланишар, ичларида эса икковлари ҳам бирдан йўл топилиб қолиб ажралиш пайти етиб келишидан қўрқар әдилар. Ҳамма вақт, бир умр мана шундай бир-бирларининг оғушида, бир-бирларининг меҳру ҳароратларини қалбдан сезиб, ёнма-ён юрадигандек ҳис қиласидилар ўзларини. Улар бу боғларнинг ҳар пастқам бурчаги, ҳар сўқмёғи, ҳар қарич майсасини ёд билишар, лекин ҳозир негадир йўл топиб чиқиб кетишолмас әди.

Астойдил қош қорайганда Сарагулнинг баданини титроқ чулгади.

— Биз... биз ака-укамиз-а, Ориф ака? Мен синглингизман, шундайми? — деди у негадир товуши қалтираб. Орифнинг багри унга илиқ-иссиқ, лекин аллақандай қўрқинчлироқ әди бугун. Ориф индамади. Улар содда әдилар. Бир-бирларига интилишларини чиндан ҳам фақат дўстлик, ака-сингиллик ҳисси деб аташга уринардилар.

— Совқотиб юрма тагин... — Ориф уни пинжига яқинроқ тортди. Энди юриш ўнгайсиз әди, улар секинладилар,

тұхтадилар, Сарагулнинг вужуди қизиб кетди. Оғуш ик-
каласини ҳам ёндирар әди. Ловиллаган ёноқлар, юзлар
аста бир-бирига сийпаланиб, улар үzlари ҳам билмай бир-
бирларининг лабларини излаб топиши... Күзлар юмуқ,
атроф қоронғи, баданларда хавотирили бұшашу... Бу азоб-
ли лаззат қанча құзилганини билишмайди, икковларининг
ҳам лаблари ял-ял ёниб зирқиради.

Күрқиб кетган Сарагул титроқ гавдасини аста четта
олди. Шу ҳолда бирпас ерга қараб турдилар. Күз салқинни
гупириб турған қонни сал совутганда, бош күтариб бир-
бирларига қарадилар, уларнинг күзларыда бир-бирларига
миннатдорлик ҳам, бу оташин бахт оидан бир оз құрқув
ҳам бор әди.

— Яхши әмас... — деди Сарагул.

— Нега, мен аканғман-ку... Мен сени яхши құраман...
Ахир совқотиб кетувдик... Анов бірда ҳам...

— У... бунақа әмас әди, — деди Сарагул, лекин қорон-
ғида чақнаган күзларыда биринчи мұхабbat бұсасининг
сирли лаззатини яна бир тотиши истаги ёниб турар-
ди. Ориф чопонини унинг елкасига ташлаб, яна бағрига
тортди...

...Нимадир гурс әтиб, ГАЗнинг орқа ғилемдіраги чу-
қурға тушиб, кузов каттиқ сакради, кабинанинг ичи чанға
тұлды. Ширин хаёллари лип әтиб үчган Ориф ака уйқу-
дан уйғонғандек атрофға қаради: қаер үзи бу? Машинада
ҳамон сакраптар, тарақтар, қия бұлар, тошға тегар, чанғ түз-
ғитар әди. Эх-хе, бу Сумбулатомчига кираверишдаги ас-
фальт йўл-ку! Жуда үйдим-чуқур бұлиб кетиб, асфальт-
дан ҳар жой-ҳар жойда парчалар қолибди, холос. Е йўл
бошқа бўлдимикан? Оббо, кўпприк ҳам чатоқ-ку. Ориф ака
түрра бўлган пешанасини ушлаб атрофға қаради, кўпприк-
да бир нима бўлиб қолса теваракда битта-яримта қарашиб
юборадиган одам ҳам топилмаса керак. У бўйнидаги, ёка-
сидаги чаңгни қоқиб, омонат кўпприкка қараб йўл солди.
ГАЗ жонивор иланг-биланг бўлиб ётган чирик ходаларни
босиб бир мұжиза билан кўпприкдан ўтиб олган әди, чи-
қаверишда шалоп әтиб лойға ботиб қолди. Беш-ун минут
қўнгиздек визиллаб ётиб, ундан ҳам чиқиб олди-ю, ичи-
ташига аллақандай қўланса балчиқ чапланиб кетди. Бу
йўллардан кўпдан бери машина юрмаганга үхшайди, Сум-
булатомчига бора-borgуича шунақа — үйилиб, шалағи чи-
қиб кетган, чанғ, тош... Йўл-ку тушунарди: собиқ район!
Лекин нега бирон кимса кўринмайди? Сарғайған қиялик-

ларда әчки боқиб юрган битта чол билан битта боладан бошқа ҳеч ким учрамади.

Ориф ака дам тұхтаб нафас олиб, дам арава йұлға үтиб, тоғ-тошда моторини тариллатғанча булоққа етиб борди, марказға киришга вақт етмас әди, кечгача Шивилғондан айланиб қайтиши керак. Ҳовалиқиб кабинадан чиқаркан тепалиқдан булоқни күриб, юраги орқага тортиб кетди: булоқ атрофи ботқоқ, چүқур түең излари, мол тезаги, тепасида күк пашша булути ғужғон үйнарди. Супургидай юлиб ташланған сумбул толалари ботқоққа гарқ бұлғап қыз сочларидай таралиб, лойға ботиб ётибди. Форнинг оғзиге сассиқ шайтонтарқ ғовлаб гуллаган. Қоя тепасида сарғыш тупроқ нураб, үпирлиб, шабадада пастдаги сувға, үтларға, ботқоққа тинимсиз түзөн пуркаб туради... Бу ерда ҳам ҳеч кимса күрінмади. Ориф ака ҳорғын, үйчан орқага қайтиб, рулға үтирарқан, бирдан иситма тутғандай бұшашиб кетди...

Шивилғоннинг йұлларини ҳам қовжираган какра, шувоқ босиб ётибди. Машина сакрап, руль ҳам бүйсунмай ҳар замонда траверси гирчиллаб, ғашга тегар әди. Ориф ака зұрга довон ошиб, ярим соатча ғанаң түзғитиб юргандан кейин, күзи жуда толиққац, қолған йұлни яёв босғиси келди. Шивилғон күрініб қолған әди. Таниш, жуда ҳам таниш йұллар. Ішіл әқасидаги ҳар түп нағыматак, ҳар тикка тош юракқа жиз этиб тегади. Ориф ака азиз останага қадам құйғандай, шимини қоқиб бир пой құлқопини қамағыра қистирди-да, бошини құтариб узоқларға қараганча қандайдыр қадрдон, таниш белгиларни күзи билан қидириб кетаверди. Шивилғоннинг қулоққа таниш шивиллаши әшитилди, тоққа үрмалаб кетған узумзорлари қорайиб күрінди. Лекин тинч, одам шарпаси күзға чалинmas әди.

Иссиқ, дим, қүёш әнди оққан пайт; түғри, бундай маҳалда қишлоқ күчасида одам бұлмайди. Ҳарсанғ зиначаларда шалола зарралари билан үйнаб қийқиришаётган қизил күйлакли қизалоқларни күрмоқчидек, илгариги одатика тошдан дадил сакраб, күча бошига чиққан Ориф ака таққа тұхтади. Аввал шуни күрдіки, зина-зина бұлиб кетған ҳарсанғ қырғоқларда ҳеч қандай қизалоқлар үйқ әди. Құчанинг иккі четидаги үйларнинг күпі бузилиб, синчлари ташиб кетилған, әшик-деразаларға тахта қоюлған, ҳарсанғ зиналарда ботмон-ботмон әски пахса лой бұлиб сомони чиқиб ётибди. Шаршараннинг зақридан Ориф аканинг әти увушиб кетди. Қандайдыр бир қадрдонини

йүқотган одамдек, тиzzалари бүшашыб, тепага аста чиқиб борди. Таниш тор күчага қадам қүйиши билан зах пүпанақ ҳиди нафасини бўғди: қаровсиз узумларга ёппасига кул тушган эди. Кимнингдир зαιф қўллари билан тол чибиқ-қа чала кўтарилаған зангларда онда-сонда чарослар қора-йиб кўринарди-ю, токларни бачки новда босиб, говлаб ётарди. Ҳаёлида ўтмиш хотиралари, оғир ўйлар, кўнглида галати ҳислар чувалиб, Ориф ака жин кўча-ю әски токзорлар оралаб анча юрди. Оёқ остида хазон шилдирар, чириган узум бошларида ари гувиллар әди. Бу орада чўқ-қи ортига юмалаган қуёш қурий бошлаган кимсасиз боғларни хазонрезги палласидагидек саргайтириб юборди. Ориф ака дафъатан дилида қариллик юкини сезди...

Кечки тинлиқда қаердадир «тўқ-тўқ» әтган товуш әши-тиларди. Ориф ака говлаган какра, супурги орасида ер бағирлаб ётган, кул ҳиди анқиб турган касалманд узумларни оралаб ҳорғин юриб борди. Қараса, нотаниш бир чол қийшайиб ётган ишком остида токларни болта билан чопиб йиқитяни. Ориф ака узоқроқ тухтаб, чолнинг ҳансирашига, «тўқ-тўқ-тўқ» әтган ёлғиз болта товушига қулоқ солди. Бир вақтлар унинг биринчи муҳаббат бўсасини бегона кўздан яширган қадрдан кекса токлар гурсиллаб ерга йиқилар әди. Ориф ака чала вайрон бир чайланинг устунига суюниб, манглайнини сидириб аргди, чолга нима дейиншини билмай узоқ турди. Шивилғонликни токка болта уришга мажбур этилган бўлса, бу ерда анча-мунча воқеалар юз берибди-да...

— Ота...

Чол аввал әшитмади-ю, кейинроқ гира-ширада бегона одамни кўриб, болтани белбоғига қистирди. Якtagи ҳам оппоқ, кўкрагини босган жунлари ҳам оппоқ, кичкина жуссаси букчайганроқ, лекин пайлари чайир эди чолнинг. Саломлашгандан кейин, ўрик ёйиб қўйилган чопонининг бир енгига ўтириб, нос отди.

— Увол бўляпти... Гуноҳ,— деди меҳмоннинг юзида савол аралаш ачинишни кўриб.— Водийга касал тарқатадиган жойга айланиб қолди. Қарайдиган одам йўқ. Яхшиси...

— Бу ернинг одамлари чўлга қўчирилганми?

— Ҳа, чўлдаги янги совхозларга. Тоғ қишлоқларининг ҳаммаси кўчган.

— Ўз ихтиёрлари билан кўчишганми?— Ориф ака ҳам рўпарага чордана қуриб, дўпписини ерга қўйди.

— Сен кимсан ўзинг, ўғлим? Танимай турибман,— деди чол жавоб бериши ўрнига. Айёроқ кўзларини қисиб қаради.

— Исмим Орифжон. Ҳов, Ҳалим отанинг невараси Сарагулни олиб кетувдим, эсингиздами?

— Э-ҳа, әшитганман. Ўзингни кўрган әмасману, әшитганман. Тан-жонинг омонми ишқилиб? Сарагул анов дўхтири қиз әди-да, у ҳам оламдан ўтди чамамда... Ҳа-а.— Чол носни туфлаб, оқ чўқки соқолини силади.— Қолганларининг умрини берсии... Ҳа, ихтиёрий, ихтиёрий кўчиб кетишиди. Аввалига норозилик, қаршилик ҳам бўлди-ю, кейин, газетада чиққандан кейин карнай-сурнай бўлиб кетди... Хизмат қаерда, ўғлим?

— Шу районда...

— Ҳа, ҳукуматнинг ўзи билади ишқилиб. Совхозда туганмас хазина бор, дейишади. У ерлар ҳукуматга жуда фойдали экан.

— Ҳозир қишлоқда ҳеч ким йўқми?

— Бор. Беш-ўнта қари-қартанг қолганмиз. Бизларга фойда ҳам, хазина ҳам шу ерда, ота-бобомизнинг хоки поки....

— У ерлар ҳам бегона эмас, ота,— деди Ориф ака.

— Тўғри айтасан, бегона эмас. Аммо бу ерлар-чи, бегона эканми? Кимга бегона экан? Чўлдан келганлар тахта урилган эшикларни, кўзи бекилган булоқларни, кул босган узумларни кўриб йиглаб қайтиб кетяпти. Минг хазина топса ҳам, одам кўнгилчан бўлади, болам. Ғақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик. Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик.

— Йиглаб қайтиб кетишар экан, шу ерда қолаверишса бўлмайдими?— деб сўради Ориф ака.

Чол ер тагидан қараб қўйди.

— Мени синаб нима қиласан, ўғлим. Ўзинг районда ишлар экансан...—«Район» деган сўзга энди эътибор бериб қолди шекилли, чол меҳмонга хавотир билан разм солиб ўрнидан турди.— Бизни районда ҳамма билади, бизга рухсат берилган. Янги экансиз, ишонмасангиз боргандা начайлиқдан сўранг...

Ориф ака бирдан хавотир олиб қолган чолга раҳми келиб, индаёлмади. Чол узоқлашиб кетди. Унинг бирдан ғалати бўлиб қолган кичкинагина юзи йўлда бёра-borgунча Ориф аканинг кўз ўнгидан кетмади.

Йўл ҳали ёруғ бўлса ҳам, Ориф ака фараларни ёқди.

Тикка тушган чироқ нурида ўйдим-чуқурлар қоп-қора, вазхимали бўлиб кўринар, ойнага сон-саноқсиз капалаклар, чивин, чигирткалар келиб урилар эди. Собиқ район йўлларидан ўтгунча Ориф ака ҳолдан тояёди, бир ярим солтдан кейингина равон йўлга чиқди-ю, хаёллари сал тартибга тушди. Кеча қоронги, дим эди. Тор қишлоқларининг салқин эпкини орқада қолди. Лекин оғир таассуроти ҳамон судралиб келар, чарчатар, хаёлни чувалтиради.

Собиқ районнинг аҳволи, тор қишлоқларидаги халқнинг чўлдаги янги совхозларга кўчирилганлиги, чолнинг айтган кўп гаплари Ориф акага аввалдан ҳам тахминан маълум эди. Лекин ҳозир чолнинг ўзи унинг кўз ўнгидан кетмай қолди. Унинг товуши қулогига чалинади: «Одам кўнгилачан бўлади...» «Меҳр ҳам бойлик», «Одам қўзининг қувонгани ҳам бойлик». У нега Ориф акадан чўчили? Ориф аканинг айби нима? Ҳайрлашмасдан жўнаб қолди-я! Сарагулни танирмиди экан? Балки уруш йилларидағи ҳаётини билар. Суриштириш, эслаб, гаплашиб ўтириш керак эди. Бўлмади.

Энди тезроқ ҳайдаш керак. Онабиби кутиб қолгандир. Ҳайрятки, Онабиби бор. У ҳозир Ориф аканинг чалкаш хаёлларида бирдан-бир ёруғ нуқта. Ориф ака оғир хаёллардан, ўтмишдан қочгандек, Онабиби сари интилар, газни устма-уст босиб, қора тунни ёриб борар эди. Лекин ўтган кунлар босиб келиб, хаёлни яна чувалтириди.

Онабиби... «Майли, эмиз. Оти Онабиби бўла қолсин...»

Уи беш йил аввал эди. Ориф ака урушдан кейинги тикилаш ишларидан, Белоруссиядан қайтди. Қайтиб келса, остоная қадам қўйиши билан— чақалоқ йигиси!

Юраги шиф этиб кетди. Нима гап ўзи? Доктор Сарагулни тугмайди, деган, улар тирноқقا зор әдилар. Е ўзгариш бўлдими? Ундай деса Орифжоннинг кетганига қанча бўлди ўзи? Еки...

Орифжон бир зумда минг хаёлга бориб, бир исиб, бир совиб, ичкарига кириб борса, Сарагул бешик устида алла айтиб ўтирибди.

— Қумрининг боласи, Қумри ўлиб қолди...— деб дардор изоҳ берди Сарагул эрининг кўксига ташланиб.

— А?

Қумри — Сарагулнинг ҳамқишлоғи, жуда яқин дугонаси, етим қиз эди.

Фермада ишлаб юрадиган бу қизни Ориф танир эди, юраги ачишиб кетди, хотинининг бошини силади.

— Түғди-ю, ўлиб қолди ўтган ҳафта. Қишлоқ касалхонасида...— деди Сарагул йиғлаб.

— Эри ким?

— Эри йүқ әди...

— Бунинг отаси бордир ахир?!

— ... Қизиқмисиз,— деди Сарагул Орифжоннинг овчини баландлатганидан хафа бўлиб, отасиз бола бўладими, деган маънода.— Ҳабар олмади.

— Билмагандир?

— Билган. Ёмон одам әкан. Ҳабар олмади. Қаерда әканини билмас әдик. Кейин, қамалибди, деган гап тарқалди.

Орифжон бешик устига келиб, чақалоқнинг юзини очиб кўрди. Ўйлаб туриб бир жилмайди-ю, яна жиддий тус олди. Нима дейишими билмасди.

— Ҳужжатини ҳам олиб келдим...— деди Сарагул, кейин:— ...эмиздим,— деб қўшиб қўйди паст овоз билан.

Орифжон нима дейишими билмади. Жуда кутилмаган гап әди бу. Кечгача бу ҳақда хотинига бир нима демади. Сарагул сафардан келган Орифжонга иссиқ сув, овқат, нон-чой, кийим-бош тайёрлаб ивирсир, дам бешикка, дам әрига қараб қўяр әди. Улар ҳамма вақт икков ёлгиз яшаб, оҳиста, шов-шувсиэ, камташвиш ҳаётга ўрганиб қолган әдилар, бугун бўлса уйда қандайдир ташвиш, шошқалоқлик... Кечқурун дастурхон устида Сарагул эркаланиб эрига яқинроқ ўтирган әди, бола йиглаб берди. Эри хотин кўз тикишиб қолдилар.

— Ол, эмиз...— деди Орифжон. Кўнгли илиб кетди.

Бегона боланинг хотинининг кўкрагини чўлп-чўлп әмиши аввал эриш туюлиб, ғашига теккандаи, уни анча безовта ҳам қилди, лекин Орифжон ўзини босиб олишга уринди.

— Оти Онабиби була қолсин... Опамнинг оти,— деди.

Сарагул чақалоқни кўксига босиб, эри келгандан бери биринчи марта бемалол, чин кўнгилдан жилмайди.

... Уйда ҳозир Ориф акани шу Онабиби кутяпти. Жуда зориқиб кутяпти, Ориф ака буни билади. Улар ўн беш йилдан бери чинакам меҳр-оқибатли ота-бола бўлиб яшамоқдалар. Ориф ака куп жойда масъул ишларда ишлади. Қаерга борса янги жой, янги уй берадилар, ёқсан ёлгиз чироги шу — Онабиби. Энг оғир дамларда дилини шу чироқ ёритади, энг азобли йулларда шу чироқ иссиқ уйга

чөрлайди, күнглини юмшатади. Фақат, қаердадир унга ота тегиши виждонсиз бир одам борлигини эслаганда қаттиқ хафа бўлади Ориф ака. Унинг ҳам бошқалар қатори шу тупроқни босиб, шу ҳаводан нафас олиб юрганига чидай олмайди.

Балки у одам энди оламда йўқдир. Нима бўлса ҳам кичкина Онабиби Ориф аканини. Сарагулнинг эвазига қолган жигарбанди. Тақдир унинг бағридан севимли Сарагулни юлиб олди-ю, ўрнига мана шу овунчоқни, мана шу қимматга тушган жажжи баҳтни берди.

Сарагул гўдакни икки йил бағрига босиб юриб, ҳолвайтар, шинни ялатиб катта қилди. Онабиби ҳамманинг ҳаваси келадиган, лўппи, соchlари жингалак, қиқир-қиқир кулганида кулгичи нур сочадиган қизча бўлиб, тетапоя қилганида, Сарагул эски ўрнига, Шивилғондаги касалхонага ишга кирди. Орифжон партия мактабига ўқишга кетган йил әди. Урушдан кейинги оғир йиллар, уч-тўрт қишлоққа бир касалхона, на ихтисосли врачлар, на транспорт бор, йўллар бузук, Сарагул ёлғиз, қишин-ёзин ке чаю кундуз тиним билмасди. Лекин у чарчамади, қайтага шу йиллари жуда очилиб, дуркун жувон, обрўли «доктор опа» бўлиб кетди. Унинг севимли әри, дилбар қизчаси, қутлуг касби бор, ўзи саломат, ёш, гайратли. Куни билан уйма-уй югуриб касал боқар, мактаб болаларини эмлар, узоқ тоғ қишлоқларига отда бориб касалларга ёрдам кўрсатар, кечалари ўтириб әрига хат ёзар, Онабибисини эркалааб тўймас эди.

Бахтсизлик мана шундай кунлардан бирида юз берди. Кичкина Онабиби дифтеритга йўлиқиб, бирдан нафас олиши оғирлашиб қолди. Сарагулни ишдан чақириб келишиди, келса вақт ўтиб қолибди, боланинг ҳэли оғир, эмлашга вакцина керак әди. Сарагул ўзини у ёқقا урди, бу ёқقا урди — вакцина йўқ, аптекада ҳам, касалхонада ҳам, амбулаторияда ҳам йўқ. Кимдир қўшни қишлоққа югурди, Сарагул районига от чоптириди. Ўзи боланинг олдига қайтди, Онабиби докадай оқариб кетган, нафас олишга қийналар әди. Сарагулнинг жигар-бағри ээзилиб кетди, кўз олдидаги боланинг ўлим билан олишуви, ожизлик... У ўзининг доктор эканини ҳам унтиб, / вуқ деворга ёпишиб йиғлар, қўшниси билан ҳамшиғ қиз унга таскин беришга уринар әди

Олти соат деганда,— бу олти соат Сарагул учун олти азобли кундай имиллаб ўтди,— райондан хабар келди:

дифтерит сивороткаси районда ҳам йүқ әкан, областга телефон қилишган — бұлса әрталаб етказиб беришар-миш.

— Эрталаб?!

Сарагул пахталиги билан тивит рұмолини йүл-йүлакай құлға олиб, амбулаторияга қараб югурди. Қош қорайған әди. Дарапардан рутубатли соvuқ шамол әсіб турибди. Бу тоғ қышлоқлари қалып қорлы юмшоқ қишиға үрганиб қолған. Лекин бу йил қиши қаҳрли келған әди, қор йүқ, баданин жунжитадиган қора соvuқ.

Бирпасдан кейин Сарагул амбулатория ҳовлисідан от әгарлаб чиқди. Бу унинг қышлоқларға миниб юрадиган севимли, ювош жийрон қашқаси әди Ҳамшира қыз ҳам, құни-құшни ҳам Сарагулнинг областга отланғанини тушунди.

— Доктор опа... — деди Ҳамшира ваҳимага тушиб. Сарагул узангига оёқ құяркан унга гап бермади:

— Онабибининг ёндан жилманг, жон синглім.

— Ахир, опа, қоп-қоронғи тун, изгириң, әз! Бошқа би-ров...

— Районимиздеги бу ақволга мен үзим айборман, — деди Сарагул, — ундан кейин... Онабиби учун керак бұлған дорини ҳеч ким мендан күра тезроқ олиб келолмайди. — У этик құнжидан қамчи дастасини олиши билан, жийрон қашқа йұртиб, учиріб олиб кетди. «Доктор опа» қоронғи күчанинг у бошида кичкинагина бұлғып бир күрінді-ю, зұмда құздан фойиб бұлды.

Кечаси боланинг ақволи яна оғирлашди, тоңгга яқын нафаси тамом бұғила бошлади. Ҳамшира қыз ожизликдан сочини юлишга тайёр бўлиб турганда күчада от дупури әшитилди.

Сарагулнинг құл-оёғи ёғочдай қотиб, қаҳратонда музлаб ерга тушган полопон сингары кичкинагина, думалоқ-қына бўлиб қолған әди. Тоңг ёргуғида күм-күк юзи жонсиздай күрінди. Лаблари бир-бирига тегмай сал қимирлади, «Тирикмн?», деб сұради шекилли. Күплашиб уни зўрга отдан тушнириб олдилар.

Онабиби фақат вакцинага қараб турған әкан, иккүн деғанда бояғи-бояғида лўппигина, кулдирғичли ширин қыз, типир-типир юриб бориб онасини «ачом» қида-диган бўлди. Лекин шу куни кечаси баланд иситма Сарагулнинг ақволини ошкор қылди. Уни дарров касалхонага олиб кетдилар, Орифжонга телеграмма бердилар.

Иккى кундан кейин Орифжонни область касалхонасида қовоги солиқ бош врач құлларини ожизона ёйиб кутиб олди.

— Кеч хабар қилишди, иккى тарафлама зотилжам...— деб тушунтира бошлади у. Лекин даңшатли воқеани англаган Орифжоннинг қулогига гап кирмас әди. Врач жим бўлиб қолди.

— Хотинингизнинг қандай одамлигини билармидингиз? — деб суради у охири.

Ориф ака ўша вақтда бу саволга жавоб беролмади. Ўлим хабари билан бирга туғилган бу савол ўша вақтда уни гангитиб қўйган эди. Ҳозир жавоб бероладими? Қандай одам билан ёнма-ён юрганини, қандай одам билан турганини кейин билиб қолар экан киши. Оддий қишлоқ қизи Сарагулнинг янги-янги фазилатлари ўйлаган сари кўпроқ очиларди, Ориф ака уларни ҳали-ҳануз кашф этиб тутгатолган әмас. Ҳозир соchlари оқариб кетди ҳам, Сарагулни ўйлайди, дарду алами ҳам, ўқсиш-изтироби ҳам, юпанич-қувончлари ҳам шу ўйларида.

Бир чеккаси бунга Онабиби ҳам сабаб бўляпти. Уни Сарагул ўз ўрнига шунинг учун ташлаб кетгандек. Қизиқ, она сути билан кирап эканими, қилиқлари, юришлари доим Сарагулни әсга солади. Шу бўлмаса Ориф ака бошқага уйланиб кетармиди ҳали. Йўқ, у унуттирамади. Шу овунчоқ билан умр ўтди. Энди у мана шу ширин қизчаси билан, унга доим йўлдош бўлган азобли ва ширин хотира-лар билан ўтиб кетишга қасд қиласан...

Ориф ака йўлга тикилаверишдан кўзи толиқиб ариқ ёқасида бирпас тўхтади. Тормозин тортиб қўйиб, пастга тушди. Тун қоронги, қоп-қора осмонда юлдузлар ўйлаган, қирда тракторми, комбайн чироқлари йўллиллар әди.

Сал ёзилиб, соғ ҳавога тўйгандан кейин, тусатдан ҳушига келгандай, бир нарса эсига тушди: қизиқ, боришида-ку баҳтиёр дамлар, жами ширин, қувончлар воқеалар лип-лип этиб хаёлидан ўтаверди, қайтишда бўлса нуқул хунук, кўнгиласиз хотиралар чулғаб оляпти. Нима гап ўзи?

Ориф ака ўз ҳолатига ўзи тушунолмади. Ҳеч қачон бундай бўлган әмас әди. Бу кимсасиз тун, бу совуқ юлдузлар, бу ёлғизлик унга бирдан оғир туюлиб кетди. Шартта чиқиб ўрнига ўтирди-ю, устма-уст газ бериб, машинаси тикка дашт йулини чақирилмаб-чақирилмаб ямлай бошлади.

Онабиби мудраб ўтиргандир. Отаси қай вақтда кириб бормасин, тонг отгунча ҳам чирогини ёқиб қўйиб, кутиб ўтирадиган одати бор. Машина овозига югуриб чиқкан қизининг муздек пешанасидан ўпса, Ориф аканинг кўнгли ёришади кетади. Тезроқ ҳайдаш керак.

Район маркази тунги уйқуга толган, фақат ёғ заводининг электр станциясигина бир меъёрда гупиллаб турарди. Паркнинг рангдор маржон чироқлари ҳам сўнди, борнинг бурчак-бурчакларида вақтни унутиб кеч қолган ёш-яланг чироқ ўчганда шұхлик билан хандон кулди-да, кейин яна ҳамма ёқ жимжит бўлиб қолди.

Деравада чироқ йўқ эди. Ориф ака бу пайтда Онабибининг ухлаши кераклигини билса ҳам, негадир кўнглида аламли ёлғизлик, ғашлик сезди. Гараж дарвозасини фирчиллатмасдан секин очиб, машинани қўйди, қоронги ҳовлидан ўтиб, ечинмай, ювнимай, ҳатто чанг қўлқопини ҳам ечмай, супанинг бурчагига бориб ўтириди. Йим. Қоронги. Оламда ҳеч кими, ҳеч нарсаси йўқдек, фақат шу жимлик, шу қоронглилар уни мангаликка чулғаб олгандек эди. Қўлқопини ечиб чаккаларини ушлади, куни билан рулда ўтириб толиқкан вужудида қон ҳорғин-ҳорғин гупилларди. Бирдан юраги узилгудек бўлиб қорни очганини сезди, лекин негадир киссаларидан папирос қидира бошлади. Папирос йўқ эди. Уйга кирди, қоронгиде токчаларни, эски плаш чўнтақларини титкилади — чекадиган бирон чимдим нараса тоиласа-чи! Бўғилиб кетди, курсига қоқилиб бир нималарни афдарди. Ошхонага кириб, ноилож яна ўтирган эди, столда қўли бир нарсага тегди, қараса бир қути «Бемомор». Ориф ака аламли жиалмайиб қўйди, ўзига ўзи жаҳли чиқди: «Нима гап ўзи, муича бўйилмасам!» Бирпас ўтириб ўзини босди. Ошхонани тутган ширин таом ҳиди димогига энди келиб урилди. Айвонда чироқ ёпди — кострюоль қопқогининг тарақлашига Онабиби ҳам уйғонди шекилли.

— Дада, шовлани ўзингиз иситиб ея қолинг... — деди уйқу аралаш.

Ориф ака уқалаган папиросини чекмай қутига солиб қўйди, этигини тозаламай киргани эсига тушиб ташқариға чиқди. Айвонда уст-бошини қоқиб, ювиниди. Ухлаб ётган Онабибига тикилиб турди-да, қўлларини ишқалаб, тетик булишга уриниб, ичкари кирди, илиқ-милиқ шовлани косага сузди.

Лекин яна бирдан иштаҳаси қочиб, ҳалиги ғашлик та-

ғин қайтиб келди, тетик бўлишга атайлаб уринаётганини пайқаб қолди. Уйқуси келмас эди, ҳозир ётса азонгача дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб, азоб чекишини билади. Бирдан, юз граммгина бўлса ҳам ичгиси келиб кетди. Лекин бу уйда топиларми? Бу уйда бирон марта әркак-хотин жам бўлиб тузукроқ улфатчилик қиласа бўлмаса. Нуқул чуғур-чуғур бола-чақа. Шу ҳам тирикчилигу...

Ориф ака ўзини қаёққа қўйишини билмай кўчага чиқди. Нарироқда сельпо магазини бор эди. Зинасида чой яшикларидан сўри қилиб Мустафо-чўлоқ ўтиради. Кечаси кўчада ҳеч ким бўлмаса ҳам, Мустафони топасиз, қишин-ёзин шу ерда, ўқланмаган эски мильтигини қучоқлаб мудрагани-мудраган.

— Салом, қария.

— Ийи, ассаломагалайкум, ипташ...

— Чоракта топиладими? — деди Ориф ака.

— А? — Мустафо-чўлоққа кечалари ҳар хил одамларнинг иши тушади. Лекин бундай мартабали одамнинг шунақанг илтимос билан келиши уни бир оз гангитиб қўйди. «Интересний киши экан янги секретарибиз», деди ичиди. Кейин оқсоқланиб, яшиклар орасида ивирсий бошлиди.— Тигими... тобила, иним, тобила...

Чорактани бўлиб ичишди. Мустафонинг оғзи қулогида эди, Ориф ака уйга кирмай, оёғи тоотган томонга қараб юрди. Уфқ гира-шира ёришиб келаётган эди, кўчада ҳали ҳеч ким йўқ, у бўлса қаёққа кетаётганини ўзи билмайди, ҳалигиндан оғзи bemаза бўлди холос, қўнгли ёришмади. Кечаси қоровулдан ароқ олиб ичганини эслаб, баттар фижинди.

У ўз аҳволини билар, лекин қўнглидаги ғашликни нима деб аташни билмас, уни сўз билан бирорвга тушунтириш эмас, ўзи учун аниқлаб олишдан ҳам ожиз эди. Бу дилхираликни тарқатиб юбориш керак. Мана сарин тонг отяпти, мана истироҳат боғи тинч, қоровулларнинг йўлкаларга пақирлаб сув сепгани узоқлардан әшитиляпти.

Аммо Ориф акага бу ерда ҳам ҳеч нима хуш келмади. Боғ нуқул акация дарахтидан иборат экан, ширанинг уяси. Бундай сувли жанубий районларда истироҳат боғларида кўркам декоратив дарахтлар ўтқазаса ҳам бўларди. Акация бошқа дарахт ўсмайдиган сувсиз чўлларга ионложликдан ўтқазиладиган файзсиз дарахт-ку. Йўлкалар-

нинг ҳам икки томони етти йиллик ҳақидаги стандарт дигар аграаммалар билан тұлиб кетибди. Атиргулларни түсіб нима қыларкин...

Ориф ака аста юриб ҳовуз олдидан чиқди. Ҳовуз атрофидаги дараҳтларга, симёғочларга қызыл алвонлар, шиорлар осилган әди. Дараҳт тағидаги яшил скамейкада ёлғиз одам күринди. Гилам дүпти кийган бу чұтироқ одамрай он газетасининг редактори Назаров әди, Ориф ака уни узоқдан таниди.

— Хүш, илҳом келялтими? — деди Ориф ака яқинлашиб.

— Э, салом! — Назаров қызарынқыраб блокнотини яширди. — Баравақт чиқиб қолибсиз, ишгами?

— Үзлари-чи?

— Эрта туриб бир оз айланадиган одатим бор...

— Идора шу атрофдами?

— Яқин, ҳов водхознинг рұпарасида. Қани бирпас үтириңг, ҳаво яхши.

Ориф ака үтириди. Ҳовузда қандайдир плакат сузарди, шамол юлқиб учирған бұлса керак. Бөгнинг нариги бурчагидаги чойхонага саксовул тушди, гурсиллаган то-вуш, аравакаш билан самоварчининг гаплари барада әши-тилиб туарди.

— Газетамыз билан танишыпсызми, Ориф ака? — деди Назаров. — Түзукми?

— Танишыпман. Кампания үтказишга устаси Фаранг бўлиб кетибсиз, — деди Ориф ака. — Даشتга күчиш — кампания, маккажүхори — кампания, соғлиқиң сақлаш — кампания, кўчат үтказиш — кампания...

— Бу яхшими, ёмонми, Ориф ака?

— Мен баҳо бермоқчи әмасман, ука. Аммо лекин ҳаётни ортиқча расмийлаштириб юборяпмиз... — Ориф ака бирдан үйға толди. У үзига ҳам аниқ бўлмаган бир гапни бошлаб қўйганини фаҳмлаб қолди. — Мана рўпарангиздағи шиорни ўқинг: «Комплекс механизацияни турмушга кенг татбиқ қиласайлик!» «...Кенг татбиқ қиласайлик!..» Ҳўп... қайси маънода?

— Газеталарда шундай ёзилади, қабул қилинган...

— Биламан. Комплекс механизация ҳам яхши нарса. Лекин мана мен, сиз, конкрет олганда, қандай «татбиқ қиласиз?» Нима қилишимиз керак? Конкрет?

Назаров елласини қисди. Ориф ака давом әтди.

— Сүнгра, бу ерда, истироҳат боғида, шу шиорга жи-

дий эътибор берган одам ёнидаги севгилисига айтадиган гапини айтолмай қолади-ку? Демак, жилдий эътибор бериш шарт эмас, шунчаки, безак...

Назаров бу гапга қўшилмаганини билдириб, ҳазиллашманг, дегандек, илжайди.

— Йўқ, йўқ, нега, безак! Буни энди ҳамма шундай деб билади. Ўз газетангизда шундай деб ёзяпсиз: «Район клубининг нештоқи шиор ва чақириқлар билан безатилган эди». Шундайми?

— Ҳа, слёт олдидан...

— Демак, безак. Чунки шиор ва чақириқлар ўз маъносини йўқотиб қўйяпти. Шунинг учун ундаги «кенг татбиқларга ҳам эътибор бермай қўйганимиз. Шунинг учун уларни истаган жойга ёзиб осаверамиз. Буни биз ўзимиз қилимиз. Уруш вақтидаги «Қасос ол!» деган плакат ёдингиздами?

— Ҳа, она сурати солинган бўлар эди...

— Ҳа, она сурати. У Ватан номидан худди кўзингизга қараб хитоб қиласар, сиздан конкрет жавоб кутар, эсингизни жойига келтирар эди.

— Ҳал!

— Сиз уша плакат қоқилган жойни «чақириқлар билан безатилган», деб айта олармидингиз.

— Йўқ, Ориф ака.

— Баракалла.

Улар жим қолишли. Назаров рўпарасидаги ўнлаб шинорларга бир-бир куз қирини ташлади. У неча йилдан бери ёз кунлари деярли ҳар тонг шу боқса кириб бир айланади, шу вақтгача биронта шиорни разм солиб ўқиб кўрмаган экан.

— Ана, рўпарангизда яна бир алвон: «Кўча тозалиги учун курашни қизитайлик». «Кураш!» Буюк муқаддас, синфий, революцион суз. Ҳар қадамда «Кураш», «ИЦоншарафлар...» Бу мўтабар сўзларнинг қадри тушиб кетяпти. Мана соғ ҳавода ўтирибмиз, кислородсиз яшаб бўлмайди. Лекин биз ҳар мўнида «Яласин кислород!» деб қичқирмаймиз-ку. Биз шунчаки нафас оламиз. Нафас олaveryайлар-да ахир!

— Гапингиз тўғри. Лекин нима қилиш керак?

— Билмайман! — деди Ориф ака шартта кесиб. Лекин бир зумдан кейин давом этди: — Чамамда, аввало, ўзимиз самимий булишимиз керак. Мана ўзингиз табиатан қандай бўлсангиз шундай. Сўнгра, газета оддий иссонийлик

ҳақида ёзиши керак. Кампаниясиз, расмиятсиз, сохталиксиз, инсонийлик ҳақида...

Назаров гапга жуда қизиқиб, унинг оғзига тикилиб қолди.

— Яна?

— «Яна?» Нима, сиз мендан кўрсатма кутяпсизми?— Ориф ака редакторга қараб кулди:— Билиб қўйинг, мен сизга ҳеч қачон кўрсатма бермайман, «яна» эмиш. Билмайман, вассалом! Ўзингиз ўйланг. Ўйлаганингизни менга ҳам айтинг мана мен сизга айтганимдай...

Ориф ака соатига қараб, редакторга қўл берди. Назаров кулади.

— Нега илжаяяпсиз?

— Аломат секретарь экансиз, Ориф ака...— деди Назаров ҳамон кулиб.

— Секретарь... секретарь ҳалигача иш бошлагани йўқ. Нимадан бошлашни билмай юрибман,— деди Ориф ака кетаётib. У энди негадир жадалроқ, тетикроқ қадам ташларди. Энди кўнглида нимадир аниқлангандек, ғашликлари ўйга айланга бошлагандек бўлди.

Бироқ шу кун ҳам, эртасига ҳам хәёлларининг ипни ушлолмай, фикрларида ёргу бир нуқта тополмай паришон юрди. Райкомда ҳам кунлари асосий ишни тутиб ололмагандай одатдаги ташвишлар, танишишлар билан ўтарди. Бўлим бошлиқларини бир-бир қақириб сұхбатлашди. Навбатдаги буорода кўриладиган масалалар билан танишиб, хўжалик ишларига доир масалаларнинг ҳаммасини райижроком президиумига ўтказиб юборди. Қишлоқ хўжалик бўлимига кириб, кичкина бир мажлисга дуч келди. Мажлисда бошдан-оёқ ўтириди-ю гапирмади, кўпгина мироблар, раислар билан танишиб олди.

Кечқурун якунлаб қараса, биронта амалий иш қилмабди. Унга нимадир ҳалақит берарди. Одамлар билан гаплашганда ҳам бўлар-булмасга тихирлик қилиб, яна анча-мунича дилхираликни орттириб олди. Темир йўл вокзалининг бошлиғи билан гаплашганда ҳам юк ташиш графиги у ёқда қолиб, иккинчи даражали гап билан дилозорлик қилди.

— Катта винескага ёзиб, бутун ҳалқа пеш қилиб қўйибсиз, «Депутатлар хонаси» деб! Менга тушунтиринг-чи, нимага?

Вокзал бошлиғи ҳақиқатан ҳам бу ҳақда ҳеч ўйламаган экан, тушунтириб беролмади.

— Депутат ҳамма қатори залда күз тегиб қоладими? Е билет ололмайдими? Ҳалқ бошқа-ю, депутат бошқа әкан-да? Е у халқни камроқ қўриши керакми? Уни ким сайлаган ўзи?

— Ҳамма жойда шундай, ахир, ўртоқ секретарь...

— Ҳамма жойнинг ўз одамлари бор, жиян. Бу ерда сиз билан биз ўйлашимиз керак. Менинг саволларимга жавоб беролмадингиз, шундайми? Мен ҳам жавоб беролмайман. Боринг, ўйланг, саломат бўлинг.

Бу бўшангроқ йигит билан хайрлашгандан кейин Ориф ака яна ўзини койий бошлади. Бемаза, дағал гап. Ўзинг жавоб беролмасанг ундан сўраб нима қиласан? «Боринг, ўйланг!» эмиш. Биринчи қўриб турган одаминг бўлса. Қандай киши, ўй-фикри нимада, хулқи қанақа, балки юрагида дарди бор, балки бир енгилтакдир...

Ҳаммамиз ҳам шунақа. Инсонни аввало инсон деб әмас, фақат бир ижрочи деб биламиш. Эҳтимол унинг бошида сеникидан ҳам чигалроқ саволлар, балки гўзал фикрлар бордир. Ким сўрайди ундан бу ҳақда? Сенми? Йўқ. Сен райком секретарисан. Сен: «Бажардингми?» деб сўрашинг керак. Бажарган бўлса яхши, бажармаган бўлса, «Боринг, ўйланг!»

Хўш, унинг ўйларини, бола-чақасини, кайфиятини бирор сўраши шартми? Ўзи келиб бемалол гапирса бўлмайдими? Райкомга-я? Ҳа, райкомга. Одамлар орасида, оддий одамлар билан раҳбарлар орасида, одамлар билан райком ва ҳукумат органлари орасида шундай муҳит яратиш мумкин әмасми? Шундай муҳит яратилса әдикни, одам уйида нимани ўйлаган бўлса мажлисда ҳам шуни гапирса, кўнглида нима ўйлар тинчлик бермаётган бўлса, райкомда ҳам, обкомда ҳам...

Обкомда?

Ориф аканинг кўз ўнгидаги гапи таданди. Уч-тўрт кундан бери ўйқотиб юрган нарсасини бир топиб олгандек кўнгли сал ёришиб, эртасига ёқ Мариянинг олдига боришига катъий қарор қилди.

«Бораман, бораман,— деди Ориф ака кечаси билан шу хаёlda тўлғаниб.— Иш бошломаётганимни, нимадир ҳалақит бераётганини айтаман». Нима? Нима ҳалал беряпти? Буни у айтиб беролмайди. Ориф ака тайёр формулаларни ёқтиромайди. Суҳбатда туғилган ҳақиқат пухтароқ бўлади. Шунинг учун ким биландир, яхшиси Мария билан гаплашиш керак...

Шу пайт айвонда гаплашиб ўтирган Онабиби билан Темирнинг гурунги Ориф аканинг диққатини бўлди. Сийраккина илиқ ёмғир томчиламоқда әди. Темир билан ёнма-ён, тиззасини қучоқлаб ўтирган Онабиби кафтини ёмғирга тутиб қиқирлади:

— Вой, мана томди, илиқ-милиқ! Қўлингни олиб кел-чи!

Темир жиддий бола, кам гапиради. У ўнинчи синфииниг аълочиси, Онабибини ўз синглисиде доим ҳимоясида олиб юради. У ақлли, бўй-басти келишган, кўркам йигитча. Еғ заводи директорининг ўғли, сал файласуфроқ. Ориф ака қизи билан унинг дўстлигини яширин бир меҳр билан кузатиб юради.

Кеч соат ўн бирлар. Нам тупроқ ва ўт-ўлан ҳиди очиқ деразадан кириб, уйни тўлдиради. Болаларнинг гурунги бўғотдаги мусичаларнинг ку-куси билан бўлинниб туриди. Темир йўлкага тушалган сой тошларини кузатарди.

— Кўрдингми, баъзи тошларга ҳали ёмғир томмабди,— деди у салмоқлаб.— Эндиғи томчининг қайси тошга тушишини ҳеч ким айтиб беролмайди. Ёмғир тинганда шунча тош ичиди биттаси қуппа-қуруқлигича қолниши ҳам мумкин. Бундай ҳолни одамлар мўъжиза дейишади. Аслида бу қонун. Тасодифлар натижасида туғилган қонун. Мана, ҳозир ҳўл бўлмаган битта ҳам тош қолмади. Ҳаммаси бир хилда тим қора. Миллионлаб тасодифдан қонун туғилди. Демак, ёмғир нима?

— Қўйсанг-чи, биз ҳали буларни ўтмаганимиз.

— Тентак, бу дарс әмас. Биз ҳам ўтмаганимиз.

— «Тасодиф», «қопун...» Ёмғирнинг илиқлигини айтсанг-чи! Ҳидини қара. Мана, кафтимни ҳидлаб кўрчи...

Ориф ака ичкаридан болаларни кўрмайтган бўлса-да, уларнинг бехос яқинлашиб қолганда бир-биридан аста нарироқ сурилиб ўтиришганини, қарама-қарши, чала-чулла гаплари ўзларига жуда ҳам маъқуллигини, ҳатто Онабибининг жажжи кафтидан хом ёнғокининг ачимсиқроқ ҳиди келишигача билиб ётибди. Онабиби ҳассос қиз. Гўзалликдан завқдана билади. Темир бўлса қуруқ мулоҳазачи. Гулни кўрса томоша қилиш ё ҳидлаш ўрнига сантиметрлаб ўлчай бошлайди. Шунинг учун ҳам улар бир-бирларига зарур бўлсалар керак. Шунинг учун иккаласи ҳам яхши. Бири бўлмаса бири бўлармиди? «Икки ёрти — бир бутун», дейди Ориф ака ўзича хаёлчан жилмайиб.

Шу жилмайиш унинг оғир, чигал ўйларини кўнглидан кўтариб ташлайди. Энди Темирининг ақлли, мавҳум гаплари, Онабибининг қиқирлаши узоқдан эшитилгандек бўлади. У очиқ деразадан илиқ ёмғир севалашини, мусичалар ку-кусини тинглаб уйқуга кетади...

Мария Васильевнанинг кабинети турли нав гўза туплари, ҳосилдорлик диаграммалари, иқтисодий жадваллар билан... безатилган әди. «Безатилган» демасак бўлмади. Чунки бу ерда уларнинг бошқа вазифаси йўқ. Қабулга кирган одам бу мураккаб рақамларни таҳлил қилиб ўтиrolмайди, албатта. Ориф ака деворларга қаради-ю, кўнглидаги росмана илиқ гапларни йўқотди-қўйди. Бундай жойда одам беихтиёр ўзини сипо тутишга, сўзларигагина ёмас, товушига ҳам расмий тус беришга урина бошлайди.

Лекин Ориф аканинг рўпарасида болаликдан таниш, чеҳрасида ҳали ҳам шўхлик шуъласини сақлаб қола олган, истараси иссиққина хотин ўтиради. Мария Васильевна янги рапком секретарининг келганига жуда курсанд бўлиб ўрнидан турди. У ўрта бўйли бўлса ҳам, ёши ўтиб, анча тўлишиброқ қолганлигидан паканароқ кўринарди. Ориф ака унинг эркакчароқ силтаб узатган қўлини сиқиб, қабулга кирганилар ўтирадиган креслога чўқди. Мария Васильевна бир трубкани елкаси билан қулоғига қисиб, иккала телефонда бирдан гаплашаркан, календарь варагига ниманидир ёэди, ниманидир ўчириди-да, «эрталабдан шунича иш!» дегандек оғир уҳ тортиб, трубкаларни тарақлатиб жойига қўйди.

— Хўш, хизмат?

— Хизмат йўқ, шунчаки бир оз гаплашаман деб келган әдим...

Мария Васильевна қошларини баланд кўтариб, ҳайратомуз, шўхчан тикилди:

— Бекордан-бекор-а?

— Ҳа,— деди Ориф ака содда қилиб.

Мария Васильевна бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. У чиройли ёмас, юзи ҳатто шиддатлироқ, лекин кулса кўркам бўлиб кетар әди, Ориф ака ҳали кулагининг сабабини тушуниб етмаса ҳам, қўшилиша кулади.

— Вой Орифжон-эй, шунчаки гап чиб ўтиргани дегин? Яна нима ёқади! Гузарга чойхонага иқиб кетаётib бу ерга адашиб кириб қолган бўлма тағин? — Мария Васильевна

евна яна хандон отиб кула бошлаган әди, Ориф аканинг бирдан қовоги солиниб қолганини күриб, тұхтади.

— Марям, шұх кулғи сенга жуда ярашади. Лекин артадан кечгача,— Ориф ака деворларға қаради,— бундай қуршовда үтириши одамни тарашадай қуритиб юборса керак.

Мария Васильевна буни үринсиз танбездег тушунди. Оғринді.

— Ишингни гапир.

— Ишни бошдаёлмаяпман. Бир нима халақит беряпти.

— Нима?

— Нималигини билсам сенга келармидим.

— Ана холос... Хұп, келибсан, яхши, хурсандман. Фикрингни аниқлад, таклифларинг билан келмайсанми, секретарь?

— Мен фикримни әмас, ақволимни айтгани келдим. Шунчаки суҳбат...

— Еш боламисан?.. Обком бу!

— Ана... ана...— деди жилмайиб Ориф ака, креслога құлайроқ жойлашиб үтиаркан,— сал суҳбатлашувдикки, тайёр фикр ҳам туғилиб қолди: обкомга одам шунчаки үз ҳаяжонларини айтиш учун ҳам келиши мүмкін.

Мария Васильевна тушуниб турибди: бекорчи одам әмас-ку, бундай масъул кишининг дардлари, ҳислари ҳам иш билан боғлиқ бұлади. Аммо Орифнинг бу ғаплари обкомга танбездай туюляпти, шунинг учун Мария Васильевнаның чеңрасидан күланка кетмади.

— Гапир, гапир, нима, йүқ деяпманни, ташвиш-ҳаяжонларингни гапир. Ҳизмат?

— Құйсанг-чи «хизмат»ингни...— деди Ориф ака пешанасини үқалаб. У Мариянинг очилиб гаплашишта қўймаётганини сезарди. Шунинг учун гапни таиламай юзадагисини айтиб қўя қолди:— Шивилғонга бордим...

— Биламиз...

— Төг районини тугатиб чакки қилибсизлар.

«Яна танбезд», деб үйлади. Мария Васильевна.

— Төг районининг тугатилганини билардинг-ку.

— Билар әдиму тугатишнинг бундай бўлишини билмас эканман.

— Қандай бўлар экан?

— Маъмурий жиҳатдангина әмас, уни ном-нишонсиз бутунлай тугатиб юборишга қасд қилинибди.

— Унчалик әмас. Сенга шундай туолгандир, бу табиий...

— Гап менда әмас. Булоқлар қуриган, боғлар сұлиған. Үзүмзорларни күл босиб ётибди. Кимсасиз қишлоқлар, таhta қоқылған деразалар, күршапалак уялаган қутсиз үйлар, гул ўрнига сассиқалиф үсгандар тоғ манзараларига қабристондай союқ тус беріб турибди, йұл йүк, күпrikлар бузуқ... Юргтинг күркам бир гүшаси әди-я. Нече мингларга ватан... Беҳурмат қилинибди, поймол әтилибди. Увол... Мана бу ерда бир нимаси бұлған одам шундай қымлайди! — деди Ориф ака күксини муштлаб.

— Сен кимни айблаяпсан, Ориф? Сенинг шахсий түйгүларингни мен тушунаман. Лекин обкомда...

— Мен ҳозирча сени айблаяпман. Бу ерда менинг шахсий түйгүм әмас, инсон түйғуси, гүзіллік түйғуси, ватан түйғуси ҳақида гап кетялти...

— Йұқ, бу ўзингнинг күнгилчанлик ҳисларинг, Ориф. Биламан, оғир хотиралар сени әзиб қўйибди. Лекин буни обком ишига аралаشتариш...

— Хұп, сен айтгандай бұлсн: бу менинг шахсий түйгүларим дейлік. Лекин мен уларни ичимга ютиб кетолмайман ахир! Хұш, уларни, бу түйгүларни қаёққа қўйинши姆 керак? Кимга айтишим керак? Кимга...

— Менга қара! — Мария Васильевна ўрнидан туриб, мажлис олиб бораётгандек, қалам учи билан столдаги ойнани тақиіллады. — Ҳозирги сенинг районингда биз етти йилдан бери қора терга ботиб ишладик, унинг иқтисодиятини қайта құрдик, пастдаги ёввойи чұлни жиловлаб, сув чиқардик, ҳаёт багишладик, ахоли құчирдик, у ерда олтита совхозни барпо әтгунча она сутимиз оғзимиздан келди. Бу совхозлар олдига бу йил ўз харажатларини қоплаш вазифасини қўйганмиз. Сен бундан ҳам бехабарсан. У хұжаликларда ақвол ҳали ҳам оғир... Сен, райком секретари, у ерларга ҳалигача бирон марта бордингми? Чүл зақматкашларининг ғайрат-шижоатларини күрдингми? Йұқ. Бормай-күрмай туриб область комитетининг бүйніга айб қўйялсан... Илк муҳаббат гүшаларингни бир сайр әтиб келиб, күз ёш қилиб юрибсан: «Оҳ-воҳ! Табиат манзаралари!..»

Ориф ака индамай бош әгиб қолди.

«Аттанг, бу ишим ҳам хато бұлди,— деб үйлади у на-
миққан пешанасини ўлининг сирти билан артиб.— Ҳақиқатан ҳам, ҳеч нарса... қомай-бilmай туриб, даъво, димоқ... Мен бундай әмас әди... шекилли...» Қизишиб гапирганидан ҳансираң қолған Мария Васильевна стол орқасида у ёқдан-бу ёққа юради:

— Коммунист...

Паст овоз билан айтилган бу сүздан Ориф ака ҳушёр тортди.

«Коммунистлигимни пеш қилма!» деб жеркиб ташлашдан ўзини аранг тийиб қолди. Бошини күттармади.

Мария Васильевна келиб унинг елкасиға қўлини қўйди-да, «Мен-ку тушунаман...» дегандек қараб, тасалли берган бўлди.

— Гапинг тўғри, Мария Васильевна. Мен ҳозир совхозга кетаман.

— Хайр,— Мария Васильевна қўл берди.

Йўлакда папка қўлтиқлаган сипо йигитлар, отиқча гап гапирмайдиган қизлар жуда ишчан қиёфада у ёқ-бу ёққа ўтиб туради. Ориф ака бош кўтармай жадал чиқиб кетди. Акация соясида турган ГАЗнинг кабинасига кириб ўтири-да, пешанасига тарс этиб урди. «Илк муҳаббат», «Қўз ёши», «Оҳ-воҳ...» Кўнглим чўкиб қоровулдан ароқ тилаб ичганларимни, райондаги суҳбатларда одамларни бекордан-бекор ранжитганимни билса нима дер эди ёкан! Чўлда қилинаётган ишлар у айтгандай бўлса, мен ваҳима қилиб юрган бу ташвишларим ҳақиқатан ҳам кули...

Энг яқин совхозгача бир юз ўттиз чақирим йўл. Шундай бўлса ҳам, Ориф ака бензинни текшириб кўрди-да, чўлга қараб ҳайдади.

Чангга ботиб тўртинчи совхозга кириб борганида қош қорайган эди. У чарчаганидан ҳеч кимни, ҳеч нарсани кўрмади ҳам, кўргиси ҳам келмади. Фақат роса очиққанини ва қоронигида қандайдир губорли шамол эсаётганини сезар эди. Уни кутиб олган киши — ишчилар комитетининг раиси Узиаров — кир кепка кийган, буқрироқ, кекса одам эди. У меҳмоннинг район секретари эканини билиб, нуқул пландан гапираверди: бу йил фалон тоин берамиз, яна йилга рентабел хўжалик бўлишни вазифа қилиб қўйдик, яқинда газетада ҳам ёзиши — давлатга катта фойда...

— Ўртоқ Узиаров, ошхона қаерда?

— Меҳмонхонага борамиз, ўртоқ секретарь, овқат тайёр.

Ориф акага бир оз жон кирди. Лекин мезбоннинг ҳалиги гаплари ҳамон қулоғига кирмасди. Узиаров анча хушомадгўй бўлиб чиқди. Қўлга сув қўйган, курси тоза бўлса ҳам, меҳмон ўтиришидан олдин рўмолчаси билан чангини артиб қўйган, овқат олдидан «юзта»ни шама қил-

гай... Ориф акага бу қилиқлар ёқмаса ҳам, азбаройи қорни очлигидан, маставага нон түграб индамай тушираверди. Кейин оғир тортиб, баравақт ухлаб қолди.

Эрта билан меңмөнни эшитиб партком секретари етиб келди. Бу Тұлаган деган дүңг пешана, қоп-қора, камғап, камсукумгина йигит әди. Ориф ака унга «Совхоз шаҳарчасини бирға айланиб чиқайлик», деб таклиф қилди. Улар пнёда чиқиб кетдилар.

Хавода түizon, узоқлар күрінмас әди.

— Шамол ҳали ҳам босилмабди да.

— Энди бошланяпты,— деди Тұлаган.

— «Ағфони» дегани шуми?

— Ҳа.

— Қанча давом этади?

— Камида уч кечаю уч кундуз.

Шундан кейин улар индамай юравердилар. Бир чақирим, бир ярим чақирим... Совхоз шаҳарчаси асосан шу бир күчадан иборат әди. Ҳовли, томорқа йүқ. Үйлар ҳаммаси бир хил: икки қаватлы, иккита кичкина айвонлы, икки оила учун. Үн қадам ичкарида бадрафхона. Ҳаммаси шундай, бир уй, бир бадраф, бир уй, бир бадраф. Бошқа ҳеч нараса йүқ, на бир қозық, на бир жүяқ, на бир ниҳол... Элликта, юзта, икки юзта... Узоқ-узоқларга құзилиб кетган. Ораларида «ағфони» қутуриб юрибди.

— Одамлар үз үйини топадими ишқилиб?

— Топмай қаққа борарди...— мужмалроқ жавоб берди камғап Тұлаган. Шу билан йна индамай кетаверишди. Бир ярим километрча юргандан кейин Тұлаган тұхтади:

— Бу ёғи ҳам шұнақа, кетаверамизми?

Улар қайтишди. Қайтишда шамол орқадан әди, Ориф ака құзини, қулоқларини артиб, дарров қорайиб кетган рұмолнасини چүнтагига яширди. Тұлаган янги райком секретаридан гап кутарди. Буниси ҳам илгаригиларидай бўлмаса керак ахир, ҳеч бўлмаса бир газабланиб қўяр: «Бу ерда қандай турибсизлағ? Етти йилдан бери бирон кўчат ўтқазсанглар, томорқа, қылсанглар бўлмасмиди? Бу шамол, бу бир хилдаги инглаб бадрафлар манзараси одамни сил қиласади-ку ахмо!»

Йўқ, секретарь бу ҳақда гапирмади. Булинг үрнига Тұлаганининг үзини сурштируди:

— Бола-чақа борми?

— Битта қизимиз бор,— деди Тұлаган үнгайсизланиб-роқ.

— Ҳа, яхши. Менинг ҳам бир қизим бор. Онабиби.

— Меники Фирзуа.

Секретарнинг мулоимгина ўйчан чеҳраси, ундаги табиий оталик меҳри Тұлаганга ёқа тушди. Шундан кейин у сал дадилланиб, саволлар ёрдамида бўлса ҳам, ўзи ҳақида гапириб берди. Уни партком секретарлигига ўтган йили сайлашган экан. Ишининг мазаси йўқ, унинг ўз фикрича, эплолмаётган экан. Совхознинг хўжалиги катта, анча ишлар чалкаш, ҳал қилинмаган. Энг муҳими — одамларнинг кайфияти... Тұлаган ҳозир жуда банд, қишлоқ хўжалик экономикаси институтидан сиртдан аспирант, онласи ёш, уч ойдан бери қизачаси касал. Ишни эплолмаётганига шулар ҳам сабаб бўлаётган экан.

Ориф ака бу гапларга ҳеч нарса демади, ўгит ҳам қилмади, тасалли ҳам бермади. Яна чуқурроқ ўйга толди холос.

Тушдан сўнг улар то кечгача парткомда ўтиришди. Бўлим бошлиқларини, кекса коммунистларни чақиришди. Тұлаган Ориф акага жуда маъқул тушди. У совхозда раҳбарликни эплолмаётган бўлса ҳам, одамларнй яхши танир, ҳар бирининг оиласи, ўйи, дардини билар, ўз шахсий ишларини ҳам совхоз ишларига аралаштириб гапирав эди. Кейинги куни улар әртадан кечгача бухгалтерияда, ҳисобот бўлимида ишлашди. Тұлаган бу ерда Ориф ака учун ажаб бир кашфиёт бўлди: у совхознинг иқтисодий имконларини бош финансист билан бухгалтердан ҳам яхшироқ билар экан. Зеҳни тез, таҳлилга мойил, қайси қўрсаткич қайси рақамга бориб боғланишини, әски-янги ҳужжатларни, рақамларни ёд айтиб берарди. Ориф ака яна бир нарсани сездики, бухгалтер билан финансист унга шунчаки қобилиятили студент, ёқладиган диссертациясини ёд билиши керак бўлган зеҳни чаққон йигитча дебгина қарап эканлар. Тұлаган ўпирлишларни таҳлил қилганда улар: «Аттанг, иш қолиб кетди, ҳа, майли энди...» дегандек, қошларини чимириб, «оталарча» мийиқда кулимсираб турдилар. Аммо Ориф аканинг тасаввурicha, совхознинг олти йилдан бери ўзини оқлолмаётгани ҳам, ҳосил ва даромаднинг пастлиги ҳам, ишчиларнинг оғир кайфияти ҳам мана шу ички ҳўжалик ҳисоботининг чатоқликларига келиб боғланар эди. Шуни тушуна бошлагандан кейин у Тұлаганни ёнидан қўймади.

Тўртинчи кун деганда гармесел тинди. Аммо нафас олиш ҳали ҳам оғир, уй ҳавоси бўғиқ, губорли; жиҳозлар-

дан, дераза тирқишидан, кийимлардан чанг бурқиб турғандек әди.

Нонуштадан кейин Ориф ака Тұлаганни бошлаб күчага чиқди. Учинчи уйнинг очиқ айвонида бир оила чойшабдан соябон қуриб, нонушта қилиб үтирган әди. Чуғурчугур болалар қуршовида үтирган қариянинг истараси иссиқ күринди. «Шивилғонлик!» деди Ориф ака ичиде. Ушилиғонликларни алланимасидан, юз тузилишидан, жилмайшидан, чөхрасидан танир әди.

— Баалайкум ассалом, қани, чойга қаранг, меҳмон,— деди чол. Чол деб, у Ориф акадан унча катта әмас, фақат соқол қўйиб, деҳқонча, манглайига қийиқ танғиганидан кексароқ кўринар, ота дегиси келар әди одамнинг. Айвон тор әди. Ориф ака зинаға үтириб, узатилган пиёлани олди.

— Тор жойга чиқиб олибсизлар?

— Э, бу лаънати гармселнинг дастидан уч кундан бери қамалиб үтириб димиқиб кетиши бу чурвакалар,— деди ота,— нонга қаранг.

— Тоғдан тушганимисизлар?

— Топдингиз, меҳмон, шивилғонликмиз.— Ота янги буханкани олиб, авайлаб майдалади.— Қани, Тұлаганбой, сиз ҳам үтириңг.

— Мен бир нарсага ҳайронман, ака,— деб чойни пулаб гап бошлади Ориф,— совхозда кўпчилик собиқ Кўйки районидан қўчиб тушган одамлар экан. Бир умр соғ ҳавода, тоғда яйраб ўсган халқ, бир умр боғ-роғ қилиб шириншарбат мева етиштирган миришкорлар, ям-яшил ҳовлиларни, токзору булоқларни ташлаб келиб, бу ернинг шароитига қаңдай чидағ юрибсизлар?

Ота ер тагидан Тұлаганга қараб қўйди.

— Бу киши райкомимизнинг янги секретари бўладилар, Мансур ота, дилингиздагини гапираверинг,— деди Тұлаган одатдаги содда очиқлик билан.

— Ҳа, энди дилимиздаги кўриниб турибди: осон әмас. Аммо ҳукумат бир нимани билиб қиласди, мана келдик, беш йилдан бери шу ердамиз.

— Унисини биламиз, бу совхозлардан ҳукуматга, халқимизга жуда катта иқтисодий фойда келади. Лекин ҳукумат ҳар бир кишининг күнглидагини ҳисобга ололмайдида. Мана, сиз, Шивилғонни соғинмайсизми?

— Соғинамиз. Болалар-ку қўникиб кетишаётпи. Аммо биз кексалар... ўша кўкаламзор қишлоқларимизга ачина-

миз, ука. Қочиб кетгандар ҳам күп бўлди, нимасини айтасиз!

— Қочиб кетиш мардлик әмас. Бироқ ўшаларнииг ҳам дилида чўғи бор экан, бу аҳволга кўниб қўя қолмабди.

— Бизни айблайпсиз чоғи, ука?

— Айблётганим йўқ, ҳайрон бўляпман. Деҳқонсизлар ахир. Наҳот етти йилдан бери бирон боғ у ёқда турсин, тўртта кўчат кўқартириб, айвончангизни гармесдан тўсолмаган бўлсангиз?

Мансур ота ўзини босиб анчагача жим ўтириди, пиёла чайди, дастурхондан нон ушоқларини терди, бўғин-бўғин бўлиб қотган қўпол, кекса бармоқлари сал титрар эди.

— Етти пуштим боғбон ўтган, ука. Менинг ота касбимдан айрилиб бу ерда юришимни осон тутманг — тирноқни этдан ажратгандай гап бўлди бу. Боғ дедингиз, кўчат дедингиз. Водопроводдан сув ташиб дераза тагида икки тупгина шафтоли кўқартиришга ҳам уриниб кўрдим. Кулги қилишди, бу ерда бу бекорчилик нишонаси ҳисобланаркан. Шунга ҳам қарамас әдик, деҳқонмиз ахир, қани әнди бир парчагина томорқа-ю ихота бўлса, кўчаларга ариқ олинниб, сув келтирилса, биз бу гармесл лаънатини енголмасмидик! Боғ гуркираган жойга шамол келмайди. Аммо ука, әнг муҳими — кўчат мана буларни боқмайди.— Мансур ота чуғурашиб дастурхондан туриб кетишаётган болаларни кўрсатди.— Шивилфонда боқарди, бу ерда боқмайди. Бу ерда биз ойликни паҳтадан оламиз. Ишлаш керак.

— Яшаш-чи?.. Яшаш ҳам керак,— деди Ориф ака аста, ўзи ўзига. Кейин чойга, суҳбатга раҳмат айтиб, ўрнидан турди. Улар бир-бирларини тушунишди, «Хафа бўлмайсиз», «Кўнглингизга олмайсиз», дейишди бир-биралига.

Ориф ака бу кунларда совхознинг ўнлаб турли одамларига дуч келди. Тўлаган у билан юравериб, бунча суҳбатлардан бу кишининг мияси ачиdi, Фикрлари чувалашиб кетди, деб ўйлади. Аммо Ориф ака ниманидир топгандек, саволларни ҳамон бир томонга бурад әди.

РТСнинг қўрасида қорамойга буланган паканагина бир ремонтчи йигит унинг кимлигини суриштирмасдан дўй қилиб кетди:

— Истамасам мени мажбур қилолармиди? Бекор гап! Ўзим, ўз ихтиёрим билан ишлаб юрибман. Кўпинча ойлик чиқмайди, совхоз камбағал, лекин ишлайман. Нега?

Үйлаб кўринг-чи? Ё нон топиб ёёлмасмидим? — Йигит кўлларини артган ёғли латтани бурчакка отиб, яқинроқ келди. — Комиссиямисиз, ака, ёзинг. Утган сафар ҳам битасига анча гап айтувдим, мухбир экан, газетага ҳамма галимнинг тескарисини ёзиб чиқди. Ёзинг сиз ҳам! Лекин бир нарсани айтинг: бугун — дашт, шамол, иш; эртага — дашт, шамол, иш; индинга — дашт, шамол, иш... Бу нима, яшаш шуниңг ўзими? Кейин нима бўлади, хўш?..

Ориф ака ўрнига нарироқда синиқ, чорпоя устида оёғини чалиштириб, папирос чекиб ўтирган духоба дўппинлик олифтариқ йигит тиржайиб жавоб берди:

— Нима бўларди, яна ўша ит ётиш, мирза туриш...

Тўлаганинг ҳар куни ёшитиб юрган гаплари. Лекин Ориф ака бу сұхбатларнинг ҳар бири ҳақида соатлаб ўйлаб, блокнотларини тўлдириб-тўлдириб олди.

— Бу кейингиси ким? Силлиги? — деб сўради у.

— «Силлиги» — Убайдуллахон деган, ҳозир клуб мудири. Асосий иши пластинка айлантириш, — деди Тўланган.

Олтинчи кун дераванда областдан директорнинг ўзи келиб қолди.

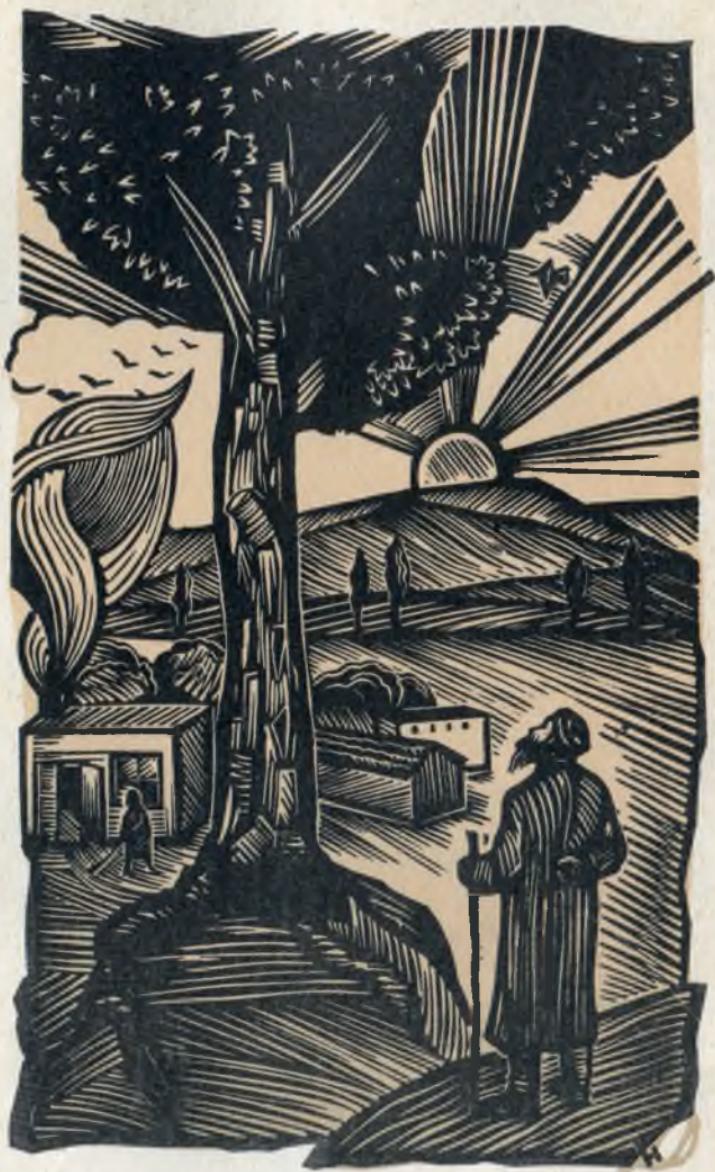
— Эйём Эйёхонович, — деди Тўлаган уни деразадан кўриб. Ўзи кутгани чиқиб кетди.

Ориф ака ҳам дераза олдига борди. Директорнинг уйи кўчанинг нариги юзида экан, «Волга» келиб тўхташи билан болалари, ҳалиги Убайдуллахон, яна беш-олти киши чиқиб, бағажикдан тугун, қути, бидонларни кўтариб кириб кетишиди. Шаҳардан келган совағалар ичидаги бир-икки банка қаймоқдан тортиб, даста-даста оби нонгача борэди.

Эйёхонов райкомнинг собиқ секретари эди. Ориф ака уни ишдан олиниши пайтида, сўнгги пленумда кўрган, у ҳақдаги гапларни ёшитган эди: ўзи шаҳардаги уйнда туради, районга уч-турт кунда бир келиб «раҳбарлик» қилиб кетади, дейишган эди. Ҳали ҳам аҳвол шу экан-да...

Ярим соатдан кейин Эйёхонов меҳмонхонага кириб, саломлашди, уэр сўради. У Ориф акадан ёшроқ, лекин юзини ажин босган, кузлари чуқур ботган, қошлари малла ранг, ёроғи боши саргайган ўт орасида ётган консерва қопқоғидек ялтираб кўринар эди.

— Бир ҳафтадан бери шу ердамиз, — деди Ориф ака кулиб, — на қаймоқ, на оби нон. Деҳқончиликни йигиштириб қўйибсизлар чоғи.

— Дәққончиликиннің ғамида юрибмиз-да идорама-идора,— деди Зиёхонов кесатиқни түшүнмаганга олиб.— Биридан запчасть тилайсан, биридан химикат.. Тұлаган! Чой!

Ориф ака директорға ҳайрон бўлиб тикилди-да, эшикни очиб Тұлаганин чақирди.

— Чойни кейин ичамиз, сиз кераксиз.

Тұлаган кириб үтирди.

— Зиёхонов,— деди Ориф ака,— үзингиз партия ходими бўлгансиз... лекин бир ҳисобда, сиз ҳеч вақт... бўлгана үхшамайсиз. Парлкомининг секретари ёш бўлса ҳам, сиз билан бизнинг илмимизни бирга қўшса унивичалик бўлмайди.

Зиёхоновнинг кайфияти бузилди, юзида ажини яна ҳам кўпайгандек бўлди.

— Райком секретари бўлганингиздан кейин үргатасизда, гапириңг, қулоғим сизда,— деди икки қўлинин столга ташлаб.

— Сиз нима учун ишдан олишганлигинизни ҳануз тушумбасиз, Зиёхонов.

— Нега тушумас эканман? Күнгилчанлик! Күнгилчанлик қиласдим. Керак жойда қаттиққўлликни ишга солмадим. Давр бўлса шиддатли, шафқатсиз.— Зиёхонов қўлларини әзғилаб жим қолди.

Ориф ака унинг қандай одамлагини билишга урингандай юзига тикилиб турарди. Зиёхонов давом этди:

— Боллаб таъзиримни беришди, айб үзимда. Келажакнинг муҳташам биносини қуряпмиз-а, мангулликка қуряпмиз. Бир миллион-ярим миллион пулни, ортиқча бешолти юз одамни аяб үтириш керак эмас эди. Уйқудан қол, очликка чида — аяма экан. Асрлар учун қуряпмиз, авлодлар учун.

— Бундай «қаттиққўлликни» тушунармикан авлодлар?— деди Ориф ака,— үзингизни алдаб нима қиласиз, Зиёхонов, сизни бунинг учун ишдан олишган эмас-ку ахир. Аксинча, қаттиққўллик ҳаддан зиёд эди, одамгарчилик, оддий инсонийлик етишмаган сизда.

— Мана энди сиз келибсиз, сиз қилинг одамгарчилекни.

— Гап шундаки, сиз бу ерга келиб ҳам ўша эски усуларингизни қўллаяпсиз. Совхозда ишчиларнинг турмуши...

— Биз давлат хизматидамиз, ўртоқ Очилов.

— Сиз одамлар хизматидасиз. Одамлар, ишчилар, ҳар бир меҳнаткаш рози бўлмагунча давлат рози бўлмайди.

— Совхоз аввало ўзини оқлаши керак.

— Мана етти йил бўлибди, қачон оқлайди? Унгача-чи? Одамларнинг тирикчилиги шу аҳволда қолавера-дими?

— Аҳволинга нима бўлибди: Оқ уй — ола баргак. Арз қилишгандир-да. Қўриқ ерларни кўришмаган, у ерда аза-матлар чайлада, ергулада ётишибди. Одам табиати ажаб қи-зиқ: роҳатга дарров кўникамиз-да, қадрига етмаи қўямиз.

Ориф ака Зиёхоновга тикилмай қўйди, унинг хаёли ўзоқроққа кетиб қолди шекилли, гавдасини орқага таш-лаб, ҳеч кимга қарамай, гўё ўзи гапирди:

— Одам минг йиллардан бери яхши яшай деб инти-лади, курашади, меҳнат қилади, заҳмат чекади. Бугунга келиб у сал тузук яшай бошласа, нимага ҳайратда қолиши-миз керак, тушунмайман? — У яна Зиёхоновга қаради:— Ҳуш, нима қиласиз, директор?

— Нима қиласиз, айтинг. Пахтанинг нархини туши-расизми, планни камайтирасизми, шамолни тұхтатасизми? Еки совхозимиз территориясидан бир хазина топиб бер-асизми?

— Буларнинг ҳаммасини ҳам ўйлаб кўриш керак,— деди Ориф ака. Кулиб турган Зиёхоновнинг бирдан қоши чимирилди.— Хазиналардан бири бўлса, мана, ёнингизда ўтирибди. Сиз унга чой ташитиб юрибсиз.

Зиёхонов Тўлаганга қараб, тақир бошини қашлади.

— Ҳозирча бир иш қиласиз. Тўлаган, яқинроқ ўти-ринг,— деди Ориф ака папкасидан қофоз-қалам олиб. Уча-ласи тұғарак стол атрофиға жойлашдилар. Оқ ҳалат кий-ган бир рус хотин чой олиб кириб, деразадан чараплаб тушаётган оловли қүёшни оқ дарпарда билан түсиб, девор-даги соатни ҳам юргизиб чиқиб кетди. Ҳонага файз кир-гандек, фикрлар чаққонроқ ишлаб кетгандек, бу уч хил одам ўртасида аллақандай яқинлик туғилгандек бўлди. Кейинроқ Узаиров билан бош бухгалтер ҳам кириб ўти-ришиди.

— Райкомнинг бир нуқсони шуки,— деб бошлади Ориф ака,— биз хўжаликка қўпинча маъмурий йўллар билан бошчилик қиласиз. Қўлимизда иқтисодий дастак йўқ. Райкомга илмий-иқтисодий бир дастак керак. Самарқанд колхозларидан бирида мен бир воқеа билан танишган өдим. Колхоз правлениеси қошида илмий консультант си-

фатида иқтисодий кенгаш тузилибди. Раис раҳбар. Ҳамма иқтисодий масалаларни, планлаштириш, ҳисобот ишлари ни правление мажлисига шу кенгаш тайёрлайди. Кенгаш ҳисобчилар курслари очган. Экин ерларининг ҳар бир қартаси ўз паспортига эга. Буни бирорлар қартанинг «дафта-ри», баъзилар қартанинг «касаллик тарихи» деб аташар-кан. Бу дафтарларда ҳақиқатан ҳам ҳар бир қартанинг таржимаи ҳоли, барча қўрсаткичлари, очлиги-тўқлиги, фойда-зиёни, талаби, дарди, бари кўзгудагидай аён. Бу дэхқончиликнинг экономик анализи. Кенгашнинг маҳсус хоналарига осилган жадваллар барча резервларни, ким қайси иш процессида — ўғит беришдами, ҳайдашдами, қаерда нима йўқотган, бунинг сабаблари, қайси тадбирни амалга оширишда қайси бригада ё звено, ёинки агрономми, сувчими — ким айбор — ҳаммасининг таҳлили ҳар бир саводли колхозчига кўриниб турибди. Бу манзара ҳамма учун Бунга қизиққан, билган ҳар бир колхозчи ўзини бутун колхоз ишига жавобгар деб, ҳўжайин деб ҳис этади. Колхозчи илгари қаерда ҳақини йўқотган, нега кам олган — билмасди. «Менинг нима дахлим бор», деб кетаверарди. Қайси трактор қаерда ремонтсиз қолиб, неча минг сўм зарар етказган — бу билан иши йўқ эди, билмасди. Энди билади! Талаб қиласди! Бу ташаббуснинг руҳий таъсири ҳам катта. Одам кўпчилик орасида ўз мавқенини ҳис қиласди. Ҳўжайнлик ғурури, колхоз бойлигига жавобгарлик ҳисси пайдо бўлади. Биладики, колхоз йўқотса у ҳам йўқотади. Илгари биз деворларда ваъдаларимизни ёки иш натижаларимизни пеш қиласдик. Энди ишимиз таҳлилини очиб ташлаймиз. Бу моддий манфаатдорлик ҳақида қуруқ сўз эмас, унинг аниқ йўли. Иқтисодий кенгашнинг иши кўп, фаолияти кенг. Лекин ҳозирча совхозда мана шу айтганларимни қилиб кўрсак дейман. Қандай фикрлар бор?

Ўтирганлар бир-бирларига қарашди, индашмади. Тўлаган кўзлари ёниб туар, Узаиров қофозга аллақандай геометрик шакллар чизар, бош бухгалтер бўлса қамалиб қолиб деразадан деразага қараб учаётган қушдек у ёқдан-бу ёққа юрар эди. Анча жимликтан кейин ҳамма бирдан гапира бошлади, саволлар кўпайиб кетди. Кенгашда неча киши бўлади? Кимлар? Буни қишлоқ ҳўжалик бошқармасида қиласа бўлмайдими? Бу тажриба ҳақида бирор китобча йўқми? Самарқандга бориб келинса қандай бўларкин?

Бу масалалар узоқ муҳокама қилингандан кейин Ориф ака тақлиф киритди:

— Райком кенгашин ташкил этиш ва бошқариш учун Тұлаганни тавсия қиласы. Партияның секретари, молия мутахассиси, ёш, гайратли...

Халидан бери индамай үтирган Зиёхонов бирдан үрнідан турди, «Келишиб қўйган экансизлар-да?» дегандек, Тұлаганга қаради, бир яширин фитна сезгандек безовта булиб қолди:

— Сиз колхоз тажрибасини гапирдингиз, үртоқ Очилов,— деди негадир столдағи қоғозларни йиғишириб,— совхозга давлатнинг ўзи контроллик қиласы.

— Гап контроль ҳақида әмас. Бу ўз-ўзини таҳлил қилиш. Доимий таҳлил! Тушундингизми?— деб үқтириди Ориф ака. У Зиёхоновнинг безовталиқ сабабини тушунишга үсинарди: нимага рангидан қон қочди? Тұлаганнинг мавқеи ошишиндан қўрқадими? Кенгаш ҳукуқларимни чеклаб қўяди, деб чўчияптими? Е бошқа бирон хавотири борми?..

Ориф ака яна тўрт кун бошқа совхозларда юриб, чарчаб, унниқиб, соқоллари үсиб уйга қайтганида қизи унинг чанг ҳиди келиб турган бағрига ўзини ташлаб йиглаб юборди. Онабиби соғинганини бундай очиқ билдирамас әди, бир гап бўлганга ўхшайди.

— Нима гап, Онам?— деди отаси уйга разм солиб, уй озода, жиҳозлар саришта, кечки қўёш нурида Ориф аканинг чарчаган кўзларига ҳамма нарса юмшоқ, ёқимли кўринар әди.— Бирон воқеа юз бердими?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ,— деди Онабиби, лекин яна пиқ этиб йиглаб, бурнини тортди-да, тескари ўгирилиб, юзини беркитди. У сочини майдалаб үрган, юпқа батист кўйлаги ичидан ўсмирларга хос учли елка суюклари туртиб чиқиб туради.— Сизни мактабга чақиришиди..

«Ҳеч гап әмас экан-ку...» Ориф ака енгил тортиб, кўнглида жилмайиб қўйди, ҳатто севиниб ҳам кетди. Катта ишда ишлагани учунми, уни ҳеч қачон мактабга суҳбатга чақирганлари йўқ әди. Лекин сиртдан «жиддийлик»ни йўқотмади.

— Нима қилиб қўйдинг?

— Ҳеч нима... Муаллимам уйимизга келмоқчи әди, ўзлари борадилар, дедим. Ҳамманинг дадаси мактабга боради...

Ориф ака қизалоққинани бир бағрига босиб овутгиси келди-ю, педагог билан суҳбатга боришидан олдин бундай

қилмаслик керак деб, ўзинк тийди. Мактабда албатта бир «иш» кўрсатган-ку, бекорган чақиришмайди.

Ориф ака эртасига мактабга борди.

Илмий мудир кабинетида уни синф раҳбари Шағиғулла
лина кутиб олди. У бисоғиядан ҳам, ижтимоиётдан ҳам
дарс берадиган кекса, түғрироғи, қариб қолган муаллима
эди.

— Биз ҳузуриигизга сұхбатга бормоқчи эдик, сафарда
дайишди, ўзингиз келибсиз безовта бўлиб... Кечирасиз,
яъни раҳмат... Гап Онабиби тўғрисида.

— Номаъқул иш қилиб қўйдими?

— Нима десак экан?.. Ҳ-ҳа, ҳа. Ўтган ҳафта рус тили
дарсидан «Бизнинг оиласиз» деган мавзуда ишшо ёзди-
рилган. Мана қизингизнинг «иншоси!»! — Шағиғуллина
иншони қўзойнагига яқинроқ келтириб, яна бир тикил-
ди-ю, Ориф аканинг олдига қўйди.

Онабиби иншосида ўз отаси ҳақида эшитган барча га-
пини тўкиб солган эди. Онасининг уни деб хор бўлганла-
ри, уятга қолганлари... Онаси касал бўлганида ҳам хабар
олмай, ҳатто ўлимига сабаб бўлганлари, Онабиби туғи-
ганида виждонсизларча ташлаб кетганилари...

Онабиби шундай ифлос одаминг бошқалар қатори
яшаб юрганига ғазабланади.

«У туфайли менинг оиласи йўқ. Бошқаларники сингари
онам, аммам ёки акам йўқ. Ҳеч бўлмаса битта синглим
бўлсайди... Ҳозир ота тутинган бир меҳрибон одам билан
турибман», — деб охирида қўшиб қўяди.

Ориф ака узоқ ўқигач, шу бир бег қоғозни ушлаганча
нам киприкларини пирпиратиб узоқ ўтириб қолди. Юрак-
бағри эзилиб кетганидан, қаерда ўтирганини ҳам унутган
экан, Шағиғуллинанинг:

— Кўрдингизми? — деган хирқироқ товушидан чўчиб
тушди.

— Нимани айтяпсиз?

— Қўлингиздагини.

— Ҳа... — деди Ориф ака қоғозни ҳамон қўлидан қўй-
май. Унинг товушида оғир изтироб, ожизлик, ҳорғинлик
бор эди. — Ҳа.

— Болаларни бундай тубан фикрлардан сақлаш сиз
билин бизнинг вазифамиз, — одатдаги пасиҳатга тушди
кекса педагог. — Уларни юксак, пок ҳислар, порлоқ даври-
миз ҳақида ёрқин ўйлар руҳида тарбиялаш...

— Менга қаранг, сиз... — Ориф ака иншони кўрсатиб,

синф раҳбарига ҳайрон бўлиб тикилди,— сиз бунинг учун Онабиини айблаяпсизми? Бу гапларнинг ҳаммаси тўғри-ку!

— Еш боланинг совет оиласи ҳақида шундай ўйлаши педагогикага тўғри келади, деб ўйлайсизми?

— Педагогикани... билмадим,— Ориф ака елкасини қисди,— лекин буларнинг ҳаммаси тўғри. Мавзу шундай экан. Ҳар ким ўз оиласи ҳақида ёзиши керак экан, шундайми?

— Шундай. Аммо, мана, қаранг бошқа болаларнинг иншоларини. Мана! Мана!— Шафигуллина бир неча даста иншони столга олиб қўйди.— Ҳаммаси ёрқин! Икирчикирни ковлаштиrmай, баҳтли оила ҳақида, баҳт ҳақида турур билан ёзишади.

— Баҳт... мен аминманки, Онабиби баҳтнинг нима эканини айтиб беролмайди. Гапнинг очиғи, ёз, десалар, буни мен ўзим ҳам ёзиб беролмасдим. Лекин Онабиби ўйлаганини, қўнглидагини ёзибди. Бу ёмон әмас. Мен буни тақиқлолмайман.

— Бу... хунук ахир, тушуняпсизми?— деди Шафигуллина қулида Онабибининг иншосини силкиб.

— Бу — ҳақиқат!— деди Ориф ака.

— Сиз, ўртоқ Очилов, уйда кам бўласиз, кечаю кундуз сафарда, даладасиз. Бола ёғиз, ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Ҳулқи терс, оғзига келганини гапиради, ёzádi. Биз бунга йўл қўёлмаймиз.

— «Оғзига келганини» әмас, ўйлаганини гапиради, болами мен ҳам биламан, ҳурматли муаллима.

— Тўғри, сиз отасиз, лекин оталик меҳри бизнинг педагоглик измимиизга халал бермаслиги керак. Адабиёт ўқитувчисининг арзларини ҳали сизга айтганим йўқ.

— Яна нима?

— Онабиби ўқитувчи берган план бўйича ёзма иш ёзишдан бош тортган.

— Сабаб?

— Сабаб — мана,— синф раҳбари тортмадан бир парча қоғоз олиб берди,— мана, ёзма иш ўрнига ўқитувчинг обрўсига путур етказадиган мана бу хатни ташлаб кетибди қизингиз.

Ориф ака қошини чимириб бу хатни ҳам узоқ ўқиди:

«Мен Онегиннинг анкетасини тўлдирмайман. Рухсат берсангиз «Евгений Онегин»ни синфда тўла айтиб бергим келади. Мен уни ёд биламан... «Классик» деган китобий

совуқ сүзни ёмон күраман, Пушкин менинг акамдек, уни тирик, оддий одам деб тасаввур қиласынан Тушимда күрганман...»

— Күрган, күрган! — деб юборди Ориф ака, ёш боладек. — Баҳорда әди, тоңға ётогидан югуриб чиқиб менга айтиб берган. Бунинг ҳаммаси рост! Рост!

Шағиғуллина оқ тушган қошларини уйиб, қари юзини хүнүк буруштириб, ҳайрат билан қараб турарди. Ориф ака, құлидаги хатнинг үқитувчи арзини гасдиқлаши керак бўлган ҳужжат эканини эслаб, ҳалиги болалик қувончини йўқотди. Жиддий гапирди:

— Менга қаранг, мен бунинг учун ҳам унга танбех беролмайман. У нимани ўйлаган бўлса шуни ёзган! Ё ўйлаганини яшириши керакми? Диңда бошқа, тилда бошқа, шундайми? Уйда бошқа гапни гапириб, мактабда бошқа гапни ёзишга ўргатиши миз вазифамиз?

— Үқитувчи шу хатга нима деб баҳо қуяди, ўйланг?! Биз имлога, фикр ифодасига қараб баҳо қуямиз. Бу бир парча хат — бетга чопарлик... Биз баҳо қўйишимиз керак. Нимага қуямиз? Қизингиз «икки» олиб ўтирас-ю сиз қанақа отасиз... — Кампир қизишиб кетганини пайқаб, қалтироқ қўли билан кўзойнагини арта бошлади. — Кечирасиз...

— «Баҳо қўйиш керак..» Боланинг нималар ўйлаши сизларга барibirми?

— Нега? Бола ёрқин ўйлар ўйлаши керак. Биз шунинг ғанини еяпмиз.

— Баъзан кўнглида ёрқин ўйлар бўлмаса-чи? Сохталик, иккисизламалик қилиши керакми? Мактабдалигида-еёқ-а?..

Кампир бу гапга дарғазаб бўлибми, ё жавоб тополмай. Жим қолди. Анчагача ерга қараб тургандан кейин Ориф ака давом этди:

— Кечирасиз, хаёлимга бир гап келди: уша... Онабибининг отасини айтаман... унинг сохталиги шунаقا жойдан бошланмадимикан?

Шағиғуллина газабдан безовталаниб қолди.

Ориф ака бирпасдан кейин ўзича ўй ўйлагандек сенкироқ қўшиб қўйди:

— Зиёхоновнинг ҳам... балки ундан каттарофининг ҳам...

— А? Бир нима дедингизми?

— Йўқ, ўйлаб кўрай, деяпман. Йўқлаганингиз учун раҳмат, мен сухбатимизни албатта ўйлаб кўраман. Хайр.

Ориф ака кигиз қалпоғини құлтигига қисиб чиқиб кетди.

Үйда Онабибига нима дейишини билмади. Қиз хавотирда, отасидан бир гап кутар, иш билан ивиrsиб туриб, ер тагидан унга қараб құяр әди. Онабиби сүрида фалсафа сүқиб үтирган Темирни ҳовлидан ҳайдаб чиқарди, отасига чой дамлаб келди, яна ер тагидан қараб қўйди. Ориф ака сезиб турарди, охири чидай олмади, қизини бағрига босди. Кўнгли тўлиб турган Онабиби унинг бағрига юзиши яшириб бурнини тортди.

Шундан кейин Ориф акаға ўша биринчи кунлардаги оғир кайфият, ғашлик яна қайтиб келди. Райкомда ҳам, президиумда үтирганида, сафарда ҳам кўнглида бир нима тошдек бўлиб турар, ишнинг жиловини ушлаб олишга ҳалақит берив, хотирини паришон қилас әди. Янги секретарь бир неча ойгача бюороларда гапирмади, катта тадбирларга аралашмади, унинг ишга «киришуви» чўзилиб кетди.

Бир куни область конференцияснда Мария Васильевнанинг жуда катта нутқини эшитгандан кейин тўппа-тўғри унинг уйига кириб борди.

Мария Васильевна ношуд әридан ажралгандан бери, сочи оппоқ оқарған бир аммаси ҳам урушда ўлиб кетган укасининг иккита боласи билан бирга уч хонали үйда турарди. У ҳозиргина ваннадан чиқсан, юзида муваффакиятли иш кунидан кейин бўладиган одатдаги мамнунлик барқ уриб турар, сочини бошига турмаклаб, хонаки кенг-ковул кўйлак кийиб олган әди, қомати нозик бўлмаса ҳам, дуркун кўринди Ориф акаға.

— Кирганинг яхши бўлибди,— деди у хушвақт бўлиб,— узим ҳам чақирмоқчи әдим. Куни билан мажлисда үтириб, яна чой-пой ичмасдан йўлга чикиш...

— Бу сафар тайёр фикр билан келдим.

Мария Васильевна ўтган сафарги суҳбатни әслаб лабини тишлади.

— Үйда ишдан гапирма, қани, үтиր,— деди у стол атрофига курсиларни қўйиб.— Амма!

— Ҳозир, Маша!— деб қичқирди аммаси ошхонадан русчалаб.— Меҳмон жиндек ичадими?

— Ичасанми? Ичади, ичади!— деди Мария меҳмоннинг жавобини ҳам кутмасдан.

— Үйда гапирма дегин? Үйда бўлак гап, идорада бўлак гап экан-да? Үйда ўз ўйлаганимизни, ўз кўнглимиздагини гапирайлик, мажлисда бўлса нуқул ўзимизни яхши

күрсатадиган, мухбирларга, ҳужжатларга, раҳбарларга ке-
рак бўлган гапларни сўқайлик, шундайми?

Уларнинг кўзлари учраши. Мария Васильевнанинг
ҳаммомдан кейин ловиллаб турган чеҳраси сўнди.

— Сен нима деяпсан, Ориф? Яна кайфинг бузуқ...

Ориф ака тирсагини столга тираб, манглайнини кафти-
га қўйди.

— Ҳа, жуда ҳам дилозор бўлиб қолибман, Марям. Ке-
чир...

Амма чуқур тарелкаларга қўзиқорин шўрва сузиб кел-
ди. Пиёладан қаймоқ томизиб, эскича гулдор ёғоч қошиқ-
ларни олдиларига қўйиб кетди. Ошхонадан котлетнинг
жизиллаши эшитиларди.

Яхши ҳам ўша жиз-биз бор экан. Бўлмаса бу жимлик-
да қошиқ тақиллагани ҳам, шўрва хўриллагани ҳам эши-
тилиб, баттар ўнгайсиз ҳолга тушар эди. Мария Василь-
евнанинг иштаҳаси бўғилган эди, қорамтири шўрва устида
ойдек бўлиб турган қаймоқни аталаб-аталаб, қошиқни су-
риб қўйди.

— Гапир энди бўлмаса... Менинг докладимни айтап-
санми?

Ориф ака шўрвага қараганча жилмайиб турарди.

— Нега илжаисан?

— Ўзинг биларкансан. Мен билмасмикансан, деб ўйлар-
дим. Унда яна ҳам хунукроқ бўларди Ҷарвоқе, иккаласи
ҳам даҳшатли...

— Тушунадиганроқ қилиб гапироласанми?

— Ҳа... Одамлар ўзи учун — худди ўзи, ўз инсоний-
лиги, ўз ўйлари билан... Идорада ёки мажлисга борса-чи,
шундоқ плакат бўлади-қолади. Баъзилари буни ўзи билиб
қиласди, баъзилар эса билмай. Яъни, бир қиёфада икки
киши бўлиб яшашга ўрганиб, шундай тарбияланиб қол-
ган. Бунинг иккаласи ҳам яхши әмас, деяпман.

— Ҳуш, мен ҳам шундай икки юзлама эканман, қани,
гапир-чи.

— Мен унда кескин сўзларни қўлламоқчи әмасман.
Докладинг ниманидир пеш қилиш, иллюстрация қилиш
ниятида баландпарвоз тарзда тузилган. Таҳлил йўқ. Таҳ-
лил учун плюс, минус, яхши-ёмон керак, ҳақиқий аҳвол
керак. Сенда эса, у йўқ. Яъни, умуман сенда әмас, маж-
лисадаги сенда.

— Давом эт.

— Мисол. Тоғ районидан саккиз минг ватанпарвар

чўлга кўчиб тушди, дейсан. Биласанки, улардан етти юз-таси қочиб кетди. Лекин қўнглингдаги бу гапни сен айтмайсан. Чўлга ҳаёт келтирдик, дединг. Биласанки, айни пайтда тоғ бағридаги азалий обод қишлоқлар сарғайиб сўлиди. Лекин сен билиб турган бу гапингни ичингда сақлаб қоласан. Азamat деҳқонларимиз ташаббуси билан олти совхоз қад кўтарди, бу — давлатга уч юз минг тонна пахта демакдир, дединг. Биласанки, бу совхозлар етти йилдан бери ўзини оқлаганий йўқ, гармсөл азоб бермоқда, ҳосил кам, даромад кам, азamat деҳқонларнинг турмуши оғир. Лекин қўнглингдаги бу гап мажлисда чиқмайди. Чунки сен у ерда мана бу Марям эмас, плакатсан. Бу гап пла-катни бузиши мумкин.

Коммунизм қуришни хамирдан қил суғургандек осон деб ўйламайсан, лекин шундай деб кўрсатмоқчи бўласан. Ҳар бир яхши ишнинг бир қийинлиги бор, қарама-қаршиликсиз иш бўлмайди — буни биласан, лекин сен ҳамма ишни бир ёқлама, ялтироқ қилиб кўрсатишга уринасан. Буни залда ҳаммамиз билиб ўтирамиз, лекин ҳамон тинглаймиз, қарсак чаламиз. Назаримда, биз иш қилаётганимиз йўқ, ўз-ўзимиз билан бекинмачоқ ўйнаяпмиз.

— Хў-ўп... мажлисда ўша иккала томонни ҳам баробар айтиб солсак нима бўлади?

— Нима бўлади? Ҳақиқий аҳвол кўз олдимишга келади. Таҳлил этамиш. Қаноат ҳосил қиласмиш. Инсонийроқ бўламиз. Самимият юзага келади. Ҳаёт табиийроқ бўлади. Бир-биримизнинг қалбимизни кўрамиз. Қани, ичадиган бор, деган эдинг шекилли...

— Амма! — деб қичқирди Мария Васильевна. — Хўш, ҳар ҳолда бир иш қиляпмиз-ку, олдинга қараб кетяпмиз-ку, буни исбот қилиш керак эмасми?

— Кимга?

— Хўш, ниҳоят, ютуқларни тарғиб қилиш, ҳалқ ичидага пропаганда иши бор ахир, буни ҳам бекор қиласанми?

— Агар оғзакигина бўлса, бир ёқлама ва ялтироқ бўлса, бекор қиласан, — деб кулди Ориф ака, кейин ярим рюмкагина ароқ қўйиб ичди.

— Сенинг гапларинг эса, оғзакигина эмас, ҳатто хаёлий.

— Йўқ, менинг конкрет фикрим бор... Сенинг ўйингни билиб турибман: бу шунчаки мулоҳаза, дейсан, сенга мулоҳаза эмас, амалий иш керак. Лекин менингча, мулоҳазанинг ўзи ҳам иш. Раҳбар учун ҳис этиш, айниқса одам-

ларнинг кўнглини ҳис этиш — астойдил иш. Биласанми, бир дехқон менга нима деди? — Ориф ака блокнотини олиб варақлади.— Мана: «Фақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик. Одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик».

— Чироили мулоҳаза қилиб, «ҳис қилиб» юраверсангиз, яна бир йилда совхозларнинг рентабеллигини таъминламасангиз, ишдан оламиз.

— Бунга шошманлар. Ҳулқум оғирлиги шундаки, мен бу иккаласини бир-биридан ажратолмаяпман. Ҳиссиз, мулоҳазасиз «ижрочи»ларни мен ҳам битта-битта ишдан олиб ташласам керак...

— Районни узоқ айланиб шу Фикрга келдингми?

— Фикр ўша-ӯша: Кўйки районини тугатиш, у ердаги етти пушти миришкор боғбон ўтган муқим аҳолини маъмурий йўл билан чўлга кўчириб тушириш нотўри бўлган!

— Оббо, яна ўша Кўйки райони! — Шу жойда Мария Васильевна ўзи ҳам ярим рюмкагина ичиб юборди.— Йқтисодий заиф район эди ахир. Ривожланиш'перспективаси йўқ, ерини кенгайтириб бўлмайди, ҳўжалиги бир ёқлама — давлатга берган меваси бир колхознинг паҳтасига арзимайди. Территорияси тоғ-тош, хусусий узумзорлардан, боғлардан иборат. Ҳусусий мулчиликнинг уяси. Водийнинг бозорлари шивилгонликлар билан тўлиб ётарди. Ҷўлдаги совхозлар бўлса — давлатга таянч. Бу гапларни болалар ҳам билади, мен сенга тушунтириб ўтирибман.

— Мен бола эмасман-да. Мен биламанки, чўлдаги пахтани ўз ота касбини муқаддас билган боғбонлар дилини ранжитмасдан ҳам олиш мумкин эди. Бизда қўриқлар очиш тажрибаси катта... Водий бозорларига келсак, мен уларнинг доим мўл-кўл бўлишини истайман. «Кўйки — водийнинг кўрки» деган гап бор эди илгари. Ҳозир бу гап кулагили бўлиб қолибди. Сен билан биздан кулишади, Марям. Гўзал қиз ўз ҳуснини пулга чақса — шундай кулаги бўлади...

— Айнима. Йқтисодий заиф райондан давлат манфатдор эмас, биласан.

— Бўлмаса Кавказ соҳилидаги районларни ёпайлик, Қримни ҳам тугатайлик, у ерларда шифобахш ҳаво ва азалий дилбарликдан бошқа нарса йўқ. Паҳта бермайди, ахир, нима ҳаққи бор...

— Қўпол киноя. Котлетинг совиб қолди.

Мария Васильевна ўзини босиб, калта-калта жавоб бериб турибди-ю, аммо ич-ичидан қайнаб кетаётгани билиниб қоларди. «Бу нима қилмоқчи? Обкомнинг етти йил давомида қилган ишини, областнинг донгини чиқарган ташаббусни бекор қилмоқчими? Нега ўзига чоҳ қазийди? Чалкаш, майда фикрлар, вазиятни англамаслик... ундан кутмовдим. Наҳотки юқорида шу фикрни қўллашар деб ўйласа!»

Мария Васильевна унинг сал оқаринқираган гўштдор юзига боқди. Ориф ака бу вақтгача икки марта тушириб олган эди. Ароқ унга ёқмайди, ичса ранги учади.

— Менга қара, Ориф, коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш деган гапни эшитганмисан? Бутун мамлакат шу билан банд. Сен бўлсанг сентиментал хаёлларинг биланчувалашшиб юрибсан.— Мария Васильевна жаҳз билан ўрнидан туриб кетди. Сал бадани увшгандай бўлиб елкасига тивит рўмол ёпинди-да, шкафга суняди. Ориф ака ўтирган жойида индамай бош эгиб қолган эди.

Шу хилда анча вақт ўтди. Кўчаларга аллақачон тун қоронғиси ва сукут чўккан, муюшдаги катта фонарлар ҳам учган эди.

— Нимани ўйлаб қолдинг?— деди Мария Васильевна.

— Эсимга тушиб кетди...— деди Ориф ака бошини кўтармай. У жуда секин, оғир гапира бошлади.— Урушдан келганимдан кейин, аввал Очил бувани бориб кўрдим.— Ориф ака отасини ҳамма қатори «Очил бува» деб атар эди.— Кейин Сарагулни... иккинчи куни бўлса тоңг отар-отмас Сумбултомчига югурдим. Шундай узоқдан кўришим билан хаёлимга бир гап келибди: «Урушда ўлиб кетсам нима бўларди!..» Фронтда мен ўлимни ўйлаб бунчалик даҳшатга келмаган әдим, шу ерга келиб...— Ориф ака ўйлаганининг ҳаммасини айтмай, гапининг ярмини ютиб, дам секин, дам овози баландлашиб, узоқ гапирди.— Сумбултомчини яна бир куриш учун жон тикса арзийди деб ўйлардим. У менинг ёшлигимни, мана шунақсанги ғалати қилиб тарбиялаб қўйган экан.

— Сумбултомчи...

— Ҳа. Мана, қора тун. Номаълум сўқмоқларда шарпа. Үлим шарпаси. Биз унинг ғашига тегамиз. Қоронғилик тугамайдиганга ўхшайди... Бирдан қуёш! Қандайдир бегона қуёш. Биз разведкадан қайтамиз. Яна, бу сафар ҳам омон қайтяпмиз. Шунда қайнин тагидами, ботқоқдами, қирғоқда ё вайронадами бир гулга, тиниқ осмондай зангори

гулга дуч келаман. Ёки ёлғыз визиллаб юрган боларига... Йиглайман... Итнинг боласидай, аҳмоқ бир гўдакдек, дўстларимдан яшириб йиглайман. Сумбултомчи эсимга тушади...

Мария Васильевна унинг елкасига қўлини қўйиб, аста силкиди. Ориф ака бош кўтариб, унинг кулимсираган юзидан «Уйғон, қаёқча кетиб қолдинг, мастмисан?» деган маъниони ўқиди.

— Йўқ, менга қара, мана сен қанча рақамлар келтиридинг: тоналар, гектарлар, иш кунлари, километрлар... Одамларнинг қувончлари-чи, менинг ўша кўз ёшлиарим, қорли чўққиларнинг, булоқларнинг диллардаги жилваси, кекса бир кўнгилнинг ранжиши, орзулар, одамларнинг ихлоси, ишончи, кўнгил бутунлиги... Буларни нима билан ўлчаймиз? Қаерда гапирамиз?

Мария Васильевна: «Бас энди, кеч бўлди, кайф қилиб қолдинг», демоқчи эди, «Қаерда гапирамиз?» деганини эшитгаидан кейин, яна рўпарага ўтироди. Лекин энди кўрдики, Ориф ака маст эмас эди.

— Мен Тўйчи Эрйигитовни яқиндан танирдим,— деди у мулоҳазасини давом эттириб.— Саводли, онгли йигит, ёш коммунист эди. Кўплар билмайди, сен ҳам билмайсан: унинг яна бир фазилати бор эди — гул дасталар эди. Сира эринмасди. Баъзан әрталабдан кечгача шу билан шуғулланиши мумкин эди. Санъат деб биларди гул дасталашни. Ўз кўнглидагидай дасталай олса, унга китоб ўқигандай узоқ қараб қоларди. Япон гулчиларнинг китобларини топган эди. Қизлар учун гул дасталаш санъатини ўргатувчи курс очишни орзу қиласиди.. Сенингча, шу йигит ДЗОТга ташланиш олдидан нималарни ўйлаган экан?

— Гулдастани демоқчимисан?

— Йўқ.

— Нимани, бўлмаса?

— Ҳеч нимани. Ундей дақиқада одам ҳеч нарсани ўйламайди, вақти бўлмайди ўйлашга. Энди сен жавоб бер: ДЗОТга қараб қандай куч уни толпинтириди экан?

— Газаб.

— Газаб йўлбарсда ҳам бўлади.

— Онглилик.

— Газаб ва онг билан бирга, қалб керак. Катта, бой, олижаноб, коммунист қалби!

Мария Васильевна икки бармоги билан пешанасини қисиб, ҳорғини товуш билан столга қараб гапирди:

— Бу гапларинг ҳаммаси тұғри. Лекин сен районнинг хұжалик ишларига фақат шу нүктай назардан ёндашсанғ, биз сендан план үрнига гап оламиз чамамда...

«Ақл, ирода, мантиқ — ҳаммаси бор, аммо бир қатрагина ҳис, юрак ҳам бұлса-чи! — деб үйлади Ориф ақа унинг қызлық чөгларини күз олдига келтириб. — Бор әди. Бор әди! Ажабо, қаерда йүқотди экан...»

Марым тирсиллаган олма сингари, қулгиси кумушдек янгроқ, сапчыб турадиган олов қыз әди. Рабфакда Орифдан бир курсгина кейинда үқи्र, унда жиңдек күнгли ҳам бор әди шекилли, бошқа қызларға рашк қыларди уни. Бирор сени рашк қылса қандай яхши! Ориф унинг тиканлы қарашларини күрган сари күнгли үсарди. Ҳозир ҳам эс-әс ёдида. 1927 йыл әди шекилли. Орифни бириңчи курслик Назми деган соддагина бир қишлоқи қыз яхши күриб қолди. Орифнинг жуда чертиб танлайдиган қирчиллама пайти, назар-писанд қылмади. Бир куни үша Назмининг Орифга ёзған ишқ-муҳаббат хати нима бало булыб директорнинг құлиға тушиб қолди. Лапашанроқ әди, йұлакда тушириб қүйибди...

Ҳамма курсларда, устахоналарда, учкомда ҳам, профкомда ҳам, қызил бурчак, комсомол комитетида ҳам дұрудув гап булыб кетди. Бундай масала у вақтда дарров мажлисга солинарди. Директор умумий мажлис чақириди. Орифнинг ақыволи чатоқ әди: мажлисда Назмини ёқласа — күнгли бор экан деб үйлаши мүмкін, ёқламаса — қызни «номуносиб ахлоқи учун» рабфакдан ҳайдашади. Ҳақиқатан ҳам мажлис жуда кескин бұлды. Ҳеч ким Назмини ҳимоя қылмади. Ҳатто кекса муаллимлар ҳам үқувчилар орасыда ахлоқий бузуқликдан ғазабланиб гапиришиди. Шунда ёлқиндей ловиллаб Марым пайдо бұлды сақнада. Ориф аканинг ҳали-ҳали күз үнгидан кетмайды: ҳеч нарасадан қайтмайдиган, оппоқ билаклари очиқ, рабфакдаги ҳамма йигитларнинг күзини ёндирган бу қыз зални гүё тұлдириб турар, у гап бошлаши билан залдаги ёш юраклар гүё үт олиб бир-бирига туташиб кетган әди.

— Үзбек қызининг бугун «Севаман!» деб барада айтишининг үзи бир олам-ку! Үзи бир ғалаба-ку! — деб қичқирған әди Марым үшанда. У узоқ ёниб гапириди, қарсаклар бұлды. Бирок Ориф аканинг ёдида негадир фақат шу гап қолибди...

Йү-үқ, бор әди унда юрак! Бор әди..

— Сен билан биз тил тополмадик, Ориф. Майли, ис-
тасанг, эртага Биринчига кир.

Ориф аканинг узоқда кезиб юрган ўйлари лип этиб
сўнди. Бу ҳозирги Марямнинг товуши эди.

— Йўқ,— деди Ориф ака, папирос олиб, тутатмай
кулдонга эзив ташлади.— Мен сен билан гаплашаман.
Тўғри, бугун кўп гапиравордим. Лекин охирги саволим,
қани сен менга айт-чи: қаерда, қачон йўқотдинг... ёшлигининг-
ни?

Мария Васильевна сесканиб бошини кутарди. Жуда
огир ботди унга бу гап. Жавоб беролмай қолди. Нимага-
дир ҳайратда эди. Аламли ўйлар юрак тепишини тезлат-
ди. Ошхона эшигига аммаси кўринди — Марияга ачиниб,
чўпдай қуруқ бармоғини иягига тираб туради.

— Мени нима десанг де, лекин райондаги аҳвол ҳақи-
да тасаввуринг хато.

— Мен одамлар билан гаплашдим.

— Сен собиқ шивилғонлик бозорчилар билан, чайқов-
чиликда суюги қотган қочоқлар билан гаплашибсан!—
Мария Васильевнанинг товуши кутилмагандек темирдек
жаранглаб кетди. У ўрнидан туриб олган эди. Ориф ака
ўтирган жойидан унинг дарғазаб юзига қараб юмшоқ га-
пирди:

— Марям, сен, обкомнинг секретари сифатида, ўз ўр-
нингда эмассан.

Шу гап билан у жойидан туриб, қозиқдан пиджагини
олди. Эшик ёнида турган кампирга «Ужин учун раҳмат»,
деди-да, қўлини ўпид, хайрлашиб чиқиб кетди.

Мария Васильевна уни кузатгани ўрнидан туриб эшик-
ка келди, эшик ёпилгандек оқ лакка бўялган совуқ кесакига
манглайнини кўйиб беҳол суюниб қолди. Шошиб этиб кел-
ган аммаси унинг сирғаниб тушган рўмолини кифтига
ёпиб елкасидан қучди.

— Қачондан бери қийнайди-я. Эркак боши билан..
Нега изм берасан унга? Нимага дилингни оғритади? Ни-
ма ҳақи бор! — деди йиглагундек кўйиб-пишиб аммаси
Марияга жуда раҳми келиб. Сал титраган илиқ гавдасини
юмшоқ тивит рўмолга ўраб қучганча, ёш боладек елкаси-
ни силар эди.— Қўй, қўя қол, оппоқинам... — у Марияни
йиглаяпти деб ўйлади. Бироқ Мария Васильевна юзини
эшикнинг кесакисидан олганда қарасаки, кўзлари қўп-қу-
руқ, ҳатто сал эзарханда билан жилмайгандек ҳам бўлиб
кўринди.

...Күчада машиналар қатнови тинган, тим қоронги, тунги шабада терак баргларида сирли шивирларди. Ориф ака кимсасиз йўлкадан шошиб ярим кварталча юрди-да, орқасига қайтди. Учинчи қаватда фақат бир деразада, Мария Васильевнанинг деразасида чироқ ёнарди. Ориф ака дўпписини ушлаб ўша деразага қараб қўйди, сўнг бирпас у ёқ-бу ёққа юрди-да, яна кетди. Обком рўпарасидаги хиёбонда машинасини топиб, астойдил районга жўнайдиган бўлиб кабинага чиқди-ю, моторни юргизмай, суюнганча ўтириб қолди... Узоқ ўтириди. Кайфи йўқ, озгинана бўлса ҳам, аллақачон тарқаган эди. Хиёбонда аллақандай қушларнинг чукур-чуғури, қўналға танлаб ивири сигани эшитиларди.

Ориф ака тунга қулоқ солиб ўтириб мудраб кетган экан, туш кўриди. Тушида Онабиби лабини чўччайтириб йиғлаётганмиш: «Биттагина кичкина сингилчам бўлса ҳам майли эди...» дермиш ўксиб.

Ориф ака уйғонди-ю, Онабибининг иншосини эслаб жилмайиб қўйди. Тушда кўрганлари хаёлларига уланиб кетди: ёлғиз, ҳақиқатан ҳам ёлғиз бояқиш. Мана ҳозир каникул, Темир ҳам пионер лагерига вожатий бўлиб кетиб қолибди. Онабиби уйда якка ўзи ўтирибди интизор бўлиб. Ота бўлса бу ерда...

Ориф ака қаерда мудраб ўтирганини эндигина пайқали. Оппоқ тонг отган эди. Шаҳар кучаларига бирпасда жон кириб, асфальт йўлкаларда тўқ-тўқ сёқ товушлари, магазин, гараж эшикларининг фирчиллаб очилгани, сутчиларнинг чақириқлари эшитилди. Ориф ака кўзини очмай, бошини орқага ташлаб бирпас ўтириди. Кимдир:

— Ҳужайка... бинаграт чканка! — деб бўғиқ овоз билан қичқириб ўтди. Ориф ака беихтиёр жилмайиб қўйди. Кўзини очиб қараса қичқирган одам йўқ, машинанинг шундок олдидан бир хотин уйқусираган боласини шошиб-пишиб етаклаб кетяпти.

«Битта кичкинагина сингилча...» Онабибига шунақасидан бўлса жонини жабборга бериб, кун-тун парвона бўларди-да. Ё биронтасини боқиб олсаммикан? Топилармиди бу замонда... Ҳом хаёл. Топилиб қолса-чи? Топилиб қолса-чи!

Ориф ака кабинадан чиқиб, машинасининг атрофини айланди, фиддиракларини тепиб кўрди. Топилиб қолса-чи?.. Маслаҳат соладиган одам йўқ-да. Марям... Марям-

ни хафа қилди. Чакки бұлды. Е бош әгіб бориб узр сүрасамикан?..

Нарироқда фонтандан шариллаб отилган сув Ориф ақани ҳушига келтирди. Бу нима гап? Одамлар яғи иш кунини бошлайпти, у бұлса түшдеги хаёллари билан овора.

У фонтанга бориб юзини ювди-да, әски черковнинг нарёғидаги мева бозорига үтиб, бир коса қатық ичди. Энди жүнайман деб шошиб келаётганида ҳалиги бүғиң товуш яна әшитилди:

— Ҳужайқа... бинаграт чканка!

Ориф ақа товушни таниди.

— Симёғоч?— деб юборди рүпарасидан чиқиб. Бу шивилғонлик Эргаш әди. У енгил брезент этик кийиб, оқ яктак устидан қат-қат қийиң ғоғлаган, қийиңде гулқайчи, чорпичноқ, пайвантак, яна алланималар осиғлиқ, елкаснда узун дастакли қайчи.

— Ия, Ориф ақа... Ҳалиги... ассалому алайкум!— икки құлни узатди шошиб қолған Эргаш. У новча әмасди, «Симёғоч» лақаби унга отасидан қолған. Отаси донги кетген болбоң бұлса ҳам, жуда содда бұлған әкан. Бир күни унға бир шүх монтёр бола даладаги симёғочларни сотиб кетибди. Монтёр далада электр сими тортаётган әкан, «Нима қиляпсан?» дебди чол. «Симёғоч үтқаздик,— дебди бола, яримта ичкиси келиб қолғанми, ҳазиллашибди:— Үтқаздигу хато үтқазиб қуйибмиз. Энди ташиб кетиш жуда қимматта түшади. Сотмоқчимиз», дебди. Симёғочлар ҳам тилса жуда сүрибоп әкан. Савдо күпга құзилмабди, чол ҳаммасини арzon-гаров сотиб олиб, болага бор пулнин саңаб берворипти. Үшандан бери халқ орасида булярниң лақаби Симёғоч булиб кетген. Эргашга лақабгина әмас, җұнар ҳам ота мерос. Ишкомда туғилиб, чайлада катта бұлған бу истарали йигит сохиқкорлыкни үн беш ёшида-ең әгаллаб, санъат даражасига күтарған әди. Шивилғонда ҳатто ашула ҳам бор:

Симёғочнинг бөглари
Маржон узум.
Маржон қилиб тақа қол,
Шаҳло құзим...

Сентябрь ойлари ишкомларда барг қуринимас, шиғыл ҳусайнини, ҳар боши нақ бир сават бұларди. Ҳар донаси қаҳ-

рабодек сап-сариқ, беғубор, қүёш ботганда ичидә чүг ёниб тургандай қўринар эди.

— Нима қилиб юрибсиз, С... сим... Эргаш?

— Шундоқ...— деди отаси каби содда Эргаш қўлга тушиб қолган боладек, белидаги, елкасидаги асбобларни қаёққа қўйишини билмай.— Райком бўпсиз, ака, эшитиб хурсанд бўлдик.

— Гапни чалғитманг, сиз чўлга, совхозга кўчиб тушмаганмидингиз?

— Кўчиб тушган эдик, ака.

— Бўлмадими?

— Бўлмади...

— Совхоздан қочиб, шаҳарда әшикма-әшик хомток қилиб юрибман денг?

Эргашнинг соқол босган юзи бўзариб кетди, типирчилаб, атрофга қаради.

— Касал, ака, қайси ҳовлига кирманг ток касал. Тогдан кул тушяпти,— деди Эргаш ўзининг касал боласи ҳақида гапиргандек мунгайиб.

— «Хўжайка бинаграт чканка»миш. Пахта экиш ўзи бўлмайди. Чидамапсизда-а?

— Мен чидайман, ака. Ҳар нарсага чидайман...— Эргаш барг шираси сингиб кетган қадоқ кафтига боқди, қаттиқ пружинали боғ қайчисининг дастасини фирчиллатиб қисди.— Бу ерда ҳам пулни сўқаётганим йўқ... Боғ беринг менга, қайтиб бораман,райком ака!

Ориф ака йигитнинг товушида йиғламсираш оҳангини эшигандек бўлди. Шу зумдаёқ ўзининг кўнглига ҳам бир нима соя солди. Бу унга таниш ғашлик эди.

— Қочган бўлсангиз юраверинг!— деди Ориф ака жаҳд билан ва жадал қайрилиб жўнаб қолди.

Жўнади-ю, Эргашга жуда ачинди. Бир вақт кимсан миришкор боғбон, ҳамма боғдор районларга донги кетган, ўз ўринини топган, ҳаётдан мамнун, қўли гул йигит эди. Ҳозир бўлса кўчама-кўча... Унинг устига, жеркиб ташлади. Бироннинг ҳовлисидаги токнинг касалини йиғлагудек бўлиб гапиряпти. Унинг айби нимада? Ўз қутлуғ касбига шу қадар кўнгил қўйганидами?

Ориф ака бирпас топтаниб турди-да, ҳалиги жойга қайтиди. Қараса Эргаш нариги муюшда бир елкаси билан деворга суюниб, бош эгиб турарди. Ориф ака уни чақирмади, олдига борди. Йўталди. Эргаш чўчиб бош кўтарди.

— Эсимга тушди, нос чекардингиз шекилли. Эргашвой, борми?

— Ҳа... ҳа-ҳа, бор,— деб йигит қат-қат қийиқларини тита кетди. Жез қоплаган нос қовоқнинг попукли тиқинни гача кул тушган узум новдасининг зах ҳиди синган эди.

— Ҳа, кул тушиб ёмон бўлибди-да,— деди Ориф ака бир чимдим нос отиб.— Йўқотиш қийинми?

— Йўқотиш мумкин. Аммо лекин бутун водийга тарқаса ёмон бўлади.

— Ҳа... ундоқ денг.— Ориф ака камаридан қалпоқни олиб, қоқиб бошига кийди. Офтоб қизита бошлаган эди.— Менга қаранг, Эргаш, сиз... Шивилғонга қайтиб боринг.

Эргаш кўзини пирпиратиб, тушунмагандек, савол назарни билан қаради.

— Қайтинг, ҳа. Бутунлай.

— Ҳазиллашманг, Ориф ака.

— У ерда баъзи кекса боғбонлар бор. Мансур отани ҳам қайтарамиз. Кучларинг етганча боғларни тикланглар. Сумбултомчиликларни ҳам аста-секин қайтарамиз.

— Ориф ака! Райком ака! Чинингизми?

— Айтгандай, бола-чақа қалай, соғ-саломатми ҳам-маси?

— Ҳа.

— Олиб кетинг барини. Ўйларни, чайлаларни тузатиб олининглар. Кейинроқ боғларни бориб кўраман. Пул-мул қалай?

— Э-э, пул керакмас менга! Қунимиз ўтар. Баҳтимиизга ўзингиз келиб қолибсиз, ака, раҳмат! Шивилғонни яна гуллатмасам, раҳматлиқ отам мендан ризо бўласин.

У соқоллари ўсиқ бўлса ҳам, аллақандай кўркам бўлиб кетди. Ҳовлиқиб қолганидан Ориф акани қулоқлаб ҳам олмоқчи эди шекилли, ўзини босиб, қўпол қўлларини узатиб қўя қолди. Ориф аканинг ҳам кўнгли ўсиб кетди.

— Симёғоч!— деди хайрлашаркан, елкасига қоқиб.

Ориф ака ишдан қайтиб келганида ҳовли тўла бола эди. Шовқин-сурон билан машинани қуршаб олишди, бири кабинага кириб, бири кузовнинг орқасига осилиб, бири тепасига чиқиб, роса яйраб қичқиришди. Онабиби отасининг бағридан қутулгандан кейин, битта-битта қувиб юриб ҳаммасини ҳар ёққа тириқтириб юборди. Ҳовли жимжит бўлиб қолди.

— Тирмизаклар!.. — деди Онабиби хивични ташлаб.
Кейин «паровоз-паровоз» ўйнагани ташиб чиқилган курси, примус, пақир, китоб, яна алланималарни ҳовли юзидан йигиштириб олди.

Ориф ака майқачаң, кавуш кийиб чиқиб, сүри атрофига шакароб қилиб сув сепди. Радио опералардан мунгали ариялар эшилтирада әди. Әммә ҳавога роҳатбахш салқин оқим сезилар-сезилмасгина оқиб кирмоқда әди. Чойдан кейин Ориф ака китобларини, газета-журнал подшивкаларини күтариб чиқиб сүридаги хонтахтага ағдарди. У бир неча кечадан бери тоғ районларининг экономикасини ўрганаради.

Онабиби дастурхонни йигиштиргач, оёқ учида чўзилиб хонтахта тепасидаги лампочкани бураб ёқди.

— Марям холамни кўрдингизми, дада?

— Кўрдим, сенга салом айтди.

— Меҳмонхонада ётдингизми?

— ... Ҳа.

Онабиби дам у ёқса ўтиб, дам бу ёқса ўтиб, дадасининг атрофида ўзига иш топиб, тинмай бидирлар әди.

— Меҳмонхона чиройли-я? Деразалари ка-атта! Тўртинчи қаватидамидингиз, дада?

— А? Ҳа, ҳа. Тўртинчи қаватида.

— Қип-қизил чўғдек поёндоzlар солинган. Яхшими, дада?

— Кайфиятингга қарайди, қизим. Кўнглинг тўқ бўлса, вақтинг чоғ, ишингдан маминун бўлсанг ҳаммаси ҳам яхши.— Ориф ака ёнбошлиб ётганча дафтарларига нималарниди ёзар, китобларининг орасига хатчўп қистиради.

— Тўғри, дада, менинг ҳам кўнглим ҳар хил бўлади. Гоҳо яхши, гоҳо... Нимага яхши, қандоқ ёмон — ҳеч айтиб бериб бўлмайди.— Онабиби кўрпачага чиқиб, ингичка, узун оёқларини этагига ўраб ўтириб олди.— Темирларнинг синфида-чи, дада, бир куни роса тортишув бўлди. Темир ҳамма нарсанинг таърифи бор, ҳамма нарсани тушунириб бера оламан, дейди. У бахтни ҳам таърифлаб берди, кўнглини ҳам, муҳаббатни ҳам..

— Нима деди?

— Вой, эсимда қоптими? Кейин Комила опам уни боплади. Уларнинг Комила опа деган ўқитувчиси бор. Бу йил келган. Ёшгина-ю ўзи ўқитувчи, қизиқ. «Қани бўлмаса атиргулнинг ҳидини сўз билан таърифлаб бер-чи?» деди

ўша Комила опа,— Онабиби пиқ әтиб кулиб юборди,— Төмір таърифлаб беролмай, роса хижолатда қолди. Ажаб бұлды, мақтамасин, а, дада?

— Ҳа, қизим, сүз билан айтиб бериб бұлмайдыған талай нарсалар бор дунёда...— деди Ориф ака, китобини ёпиб күзини бир нұқтага тикиб қолди. Радио тинди. Ғақат чироқ зириллаб ёнар эди. Анчадан кейин қараса, Онабиби ўша үтирган жойида күрпага үраниб әтиб олибди, күзлари юмилиб-юмилиб кетаётгән эди.

— Менга ҳозир яхши,— деди киприкларини күтаролмай, чүччайған лаблари билан ширин тамшаниб.— Нимага яхшилигини ҳам биламан. Негаки, бугун сиз уйдасиз...— шу сүз билан пинакка кетди.

Ориф ака унинг кичкинагина маъсум юзига тикилиб күнгли ғалати бўлиб қолди. Анчагача иш киломади. Кейин чироқни үчириб, Онабибининг устини яхшилаб ёпиб қўйди-да, дафтарларини құлтиқлаб, оёқ учидага уйга кириб кетди.

У район газетасининг эски подшивкаларини варақлаб үтиаркан, тантанали бир саҳифада Эргашнинг суратини куриб қолди. «Симёғоч» кулайми, кулмайми дегандек, мужмалроқ бир қиёфада чақчайиб туарди. Сурат тагида мақоласи. Эргаш ҳамма тоғликларни чўлга ихтиёрий кучиб тушишга чақирап, «Кўчишга бўйни ёр бермаган шармандали эскилик қолдиқлари бизнинг орамизда бўлиши мумкин эмас!» деб қатъий ишонч билан хитоб қиласар эди. Эргаш шундай тил билан ёзардики, унинг олдида баъзи сүз усталири ҳам ип эшолмасди. «Шер ўмровли азamat чўлқуварларнинг ватанпарвар сафида баҳтиёрман...»

Бу ойларда газета ҳар куни «шер ўмровли чўлқуварлар»-нинг ҳайқириқлари, чақириқлари билан тўлиб чиққан эди. Гүё чўлда баҳт-саодат, ҳазиналар мана мен деб шундоққина тайёр турибди-ю, уни бориб эгаллаш шу вақтгача ҳеч кимнинг хаёлига келмаган; шунинг учун тоғдаги бутун бошли қадимий боғдор қишлоқларни ҳувиллатиб кўчиб кетишда биронта баҳс ёки иккиланиш, қийинчилик, ёки бирон муаммо асари юз берган эмас.

Ориф ака Эргашнинг суратига яна тикилди. Бу ерда у нечоғли жўн! Довдираб қараб туриши ҳам, сўзлари, фикрлари ҳам. Эрталаб шаҳарда учраган Эргаш бўлса — бутунлай бошқа. Қўзларига боқиб, сoddагина гапларига қулоқ солсангиэ, ўйларини, дардини, ишқини, күнглидаги эзгуликларни сезасиз...

Йўқ, ҳаётни жўнлаштириб бўлмайди. У ўзининг чигал, мураккаб ўзанлари бўйлаб оқади. Мана Ориф ака кун-тун сафарда, далада, идорада. У учратган одамларнинг ҳаммаси шеर ўмровли азamat әмас, бир-бирига сира ўхшамайди, ҳар бири бир бошқача олам, лекин ҳар бири алоҳида мислсиз хазина. Ҳар бир колхоз ёки совхознинг ўз муаммоси, ўз фазилати, қийинчиликлари бор. Ҳақиқий чўлқуварлар — ҳарбийдан бўшаган аскар болалар, олий мактаб дипломларини ушлаган мутахассислар, мактаб аттестати, комсомол ё завод йўлланмалари билан янги ерда муқим қоладиган ҳақиқий кўнгиллilar юзлаб келмоқда. Маъмурий йўл билан кучириб келтирилганлар, адашиб келиб қолиб ўз боғларни соғиниб, ўзини омонат сезиб астойдил кўниколмаганлар эса кетиб қолмоқда. Ҳар кимнинг келиши ҳам, кетиши ҳам алоҳида бир воқеа. Кўп ўйлар, хазиналар, инсоний муносабатлар билан, оила, кунгил, касб, тақдир билан боғлиқ.

Йўқ, одамни, ҳаётни жўнлаштириб бўлмайди. Ориф ака ўзи ҳам кейинги вақтларда бу ҳаётга астойдил шўнгиди, ўзида гайрат ва қаноат сеза бошлади. Узоқ қишлоқларда қолиб кетади, бюроларда илгаригидек жим ўтирумайди, ҳатто шийпонларда ҳам нутқ сўзлашига тўғри келади, кўплар билан низолашиб ҳам олди, кўп дўстлар ортириди, чигал муаммоларга дуч келиб уйқудан қолди, ҳолдан тойди, улфат топиб чақчақлашди, буларнинг натижаларини кўра бошлади. Энди уни ҳамма жойда ё севишади, ё ёмон кўришади, хуллас, бепарво кутадиган ёки танимаган одам йўқ.

Бир куни узоқ совхоздан кечаси қайтиб, эрталаб ишга кеч келди. Қараса, қабулхона тўла одам. Раислар, совхоз директорларидан бир неча киши, редактор Назаров ҳам шу ерда; Ориф аканинг кўзи дарров Тўлаганга тушди, уни ўзи йўқлатган эди, эсидан кўтарилиб кетибди.

— Кечирасизлар,— деди у ўтирганлар билан саломлашгач. Кейин ҳаммани бирдан ичкарига таклиф қилди. Кабинет кичкина, содда, курсилар тартибсиз қўйилган, жавонлар қия очиқ, китоблар сочишган, онда-сонда гул. Бу биринчи секретарнинг кабинетидан ҳам кўра кўпроқ ёш диссертантнинг иш хонасига ўхшарди.

Ориф ака столига ўтмасдан Тўлаганнинг ёнига келиб ўтириди.

— Фирзуза қалай?

— Тузалиб кетди, Ориф ака, раҳмат. Мен... мен диссертациянинг муддатини кечиктиришга ижозат олдим, мана телеграмма.

— Нега? — Ориф ака телеграммани диққат билан ўқиб чиқди.

Тўлаган қон-қора қўли билан дўнг пешанасини ишқаб, «гапираверайми?» дегандек атрофга қаради. Атрофдагилар дам ўзаро гаплашиб, дам буларга қулоқ солиб ўтиришарди.

— Хўш, нега? — такрорлади Ориф ака.

— Бу иқтисодий кенгаш деганингизнинг ўзи бир институт чиқиб қолди.

— Хўш, хўш?

— Э, бу мени домига тортиб кетди, Ориф ака. Кўр эканмиз, пайпасланиб юрган эканмиз. Ички хўжалик ҳисоби деганингиз бир ҳамиртуруш экан деб қўйдим. Ҳамманинг кўзи очилиб, ҳар ким ўзи қимирлаб қолди: бирон процессда кимнингдир киссасига зарар етказмасликка уринади, у мустақил, у жавобгар. Ўзи кам олса, ҳақи кимда қолганини кўриб туради — автопаркчилардами, механизаторлардами, авиаторлардами, сувчилардами... «Водхоз» олтинчи участкага берган сувини бир ярим баравар кўп ёзib юрган экан. Кеча борсам, фермаларигача электрига ҳам, сувга ҳам счётчиклар қўйиб қўйишибди. Ҳар бригадир ҳозир маҳсулотнинг таннархини йил охиридагина эмас, ҳар ойда билиб, ҳисоблаб боряпти. Ҳисобчиларни ўқитяпмиз... — Тўлаган суюнчига келган боладек ҳовлиқиб, тез гапиради, нафаси ичига тушиб кетди. Папкасидан қофозларни олди. — Мана булар резервларимиз. Миллионларни елга совуриб юрган эканмиз. Агар янаги йилга план оширилмаса, таннархини камайтириш ҳисобига совхоз биринчи марта ўзини оқлади.

— План оширилмаса.

— Ҳа.

— Буни ўйлаб кўрамиз... — деди Ориф ака Тўлаганинг ҳисобот жадвалларига тикилиб. Бошқалар гапга қизиқиб, ўринларидан туришган, буларни қуршаб олишган әди. — Менга қаранг, Тўлаган, кенгаш яна бир неча масалани кўтариши керак: биринчидан, «афгони»нинг қанотини синдириш масаласи! Олимлар билан боғланинг. Резервларни ҳисоблаб кўринглар: чўлни кўкаламзорлаштирувчи маҳсус бригадалар тузишга кучимиз етадими? Иккинчидан, эски боғдор дедқонларнинг хоҳишини, ёши-

ни, касбини, вақтини ҳисобга олиб, уларга совхоз шаҳар-часида боғлар яратиш имконини туғдириш керак...

Тұлаган ҳаммасини ёзіб борарди. Атрофдагилар жонланыб, шовқин күчайыб кетди.

— Ориф ака!.. Үртоқ Очилов...

— Нима учун...

Ориф ака гапини тугатмаган әди, Тұлаганга қараб да-вом этди:

— Модомики, кенгаш астойдил ишга тушган экай, унга заказимиз бор. Сизге биринчи заказ райкомдан: мусобақада бирнчилик критерийларини илмий разында ишлаб чиқыш керак. Олдин бажарған ютиб кетавериши керакми ё бошқа шартлар ҳам ҳисобга олинадими? Маҳсулотнинг таннархи, масалан... Ёки колхозда маъмурӣ чора кўрилганлар сони... Айтгаңдай, Эйёхонов қалай, ёрдам беряптими?

Тұлаган нима деб жавоб беришни билмай елкасини қисиб, үйга толған әди, телефон жирииглаб қолди. Ориф ака столни айланиб ўтиб, трубканы олди.

— Лаббай! Ким?.. Э-ха, Симёоч!..— деб юборди хурсанд бўлиб, атрофдагиларга ўнгайсизланиб қаради-да, «Кечирасиз» деб қўйди кимгадир.— Қулоғим сизда. Эргашвой... Боғлар қалай? Нима-нима, ким?— Ориф ака бирпас жим қолди, ранги оқаринқираб кетди.— Қачон? Маҳаллада. Хўш... Касалхонада. Ҳа... Кейин кўринмадими?

Трубкани қўйиб одамларга қаради. Лекин ҳеч нағсанни кўрмайтгандек әди. Кейин үзини босиб, гап нимага келиб тўхтаганини эслашга уринди. Рӯпарасида Назаровни кўриб, ҳазиллашмоқчи бўлди.

— Сизнинг қаҳрамонингиз... Эргаш.

Редактор тушунмади шекилли. Ҳеч ким ҳам кулмади, ҳазил чиқмади. Ориф акадаги ўзғаришни пайқамаган директорлардан бири ҳалиги гапни давом эттириди:

— Үртоқ Очилов, бу нега бизларда йўқ... кенгаш?

— Ҳа, рост, нега? Бизнинг совхознинг нимаси кам?

— Бизлар четда қолаверамизми?

— Билмадим...— деди Ориф ака жилмайиб. У сұҳбатнинг нимага келиб тўхтаганини эслади. Кўриб турибдикни, қабулга келганлар ўз юмушларини унутиб, Тұлаганининг гапига диққат беришди. Уларга ҳозир бошқа ҳамма масалалар иккинчи даражали бўлиб қолди.— Райком... райком буни ҳамма колхоз-совхозлар учун катта тажриба марка-

зига айлантириш ниятида,— деб тушунтира бошлади у.—
Ҳатто шундай орзумиз ҳам бор: келгусида шу иқтисодий
кенгашлар негизида қишлоқ хўжалик экономикасининг
жамоатчилик илмий-текшириш институтини очиш мум-
кин... Лекин ном бериш осон. Буни ҳали кўп ўйлаш, таж-
рибада синаш, кўп иш қилиш керак. Истасанглар, мана
Тулаган батафсил гапириб берсин. Фикрлашинглар. Мен...
Менинг зарур ишим чиқиб қолди.

У шовқинли кабинетини буларга ташлаб чиқиб кетди.
Кўчага шошилиб чиқди-ю, зинанинг пастида тўхтаб қол-
ди. Нимага чиқди? Қаёққа бориши керак?

У қаёққадир бориши, шошилиши кераклигини биларди.
Лекин қаёққа? Нега?

Ориф ака уйга томон шошиб кетаётганини пайқади.
Ҳа, уйга, Онабибининг олдига. Қаёққа борсин бўлмаса?
Онабибини тезроқ кўриши керак...

Телефонда Эргаш унга хунук хабар етказди. Онабиби-
га ота тегиш ўша Исроилов деган одам Шивилғонни оралаб
юрганимиш. Одамлардан боласини суриштирибди, маҳалла
комиссиясига, касалхонага кирибди... «Нияти бузуққа ўх-
шайди, айтиб қўйай дедим, ака», деди Эргаш.

Нима нияти бўларди? Онабибидан унинг заррача ҳақи
бўлмаса!..

Шундай бўлса ҳам Ориф ака юрагининг дукур-дукури-
дан қўрқар, йўлкада салом берганларга ҳам алик олмай,
тезлаб борар эди. Дарвоза олдида тўхтаб, буклоғлиқ қал-
поги билан пешанасини артиб, нафасини ростлади.

Эшик ичкаридан тамбаланган эди, тирқишидан қўл со-
либ очай деса, ҳадеганда очилавермади, қўли қалтиради
Бир амаллаб очди. Ҳовли ҳувиллаб ётибди. Вужуди со-
вib, эти жимирилаб кетди.

— Онабиби!..

Ҳеч ким жавоб бермади. Қўшнининг ити вовиллади,
холос.

Ориф ака бирдан мажолисизланган оёғини базўр суд-
раб уйга қараб интилди. Агар шу маҳал уйқусираган
Онабиби кўзларини ишқалаб рўпарасидан чиқмагандা,
йиқилиб қолишига ҳам кўзи етган эди. Қизини бағрига
босди. Жажжигина, чуваккина, иссиққина шу вужуд унга
дарҳол қувват бағишилади. Шундай бўлса ҳам Онабиби
бир нимани пайқади. Отаси ҳеч қачон шошиб келиб унинг
пешанасидан бундай қалтираб ўимас, соchlарини бундай
силамаган, кўзларига бундай ғалати қарамаган эди.

— Нима бўлди, дада? Нимага барвақт қелдингиз?

Ориф ака уни бағрига яна бир босиб, ёнгинасида ос-
тонага ўтири.

— Терлаб кетибсиз. Мен ҳам ухлаб қолибман, бира-
дим. Чой қўйяй.

— Тўхта, Онабиби...— деди Ориф ака унинг қўлидан
ушлаб. Кейин нима дейишини билмади-да, қўйиб юбор-
ди.— Ҳа, майли, бор, чой қўй.— Ўтирган жойида қизи
қаёққа борса ундан кўз олмай ўтири. Анчадан кейингина
нафаси ростланиб, юзига ранг кирди. Ўшандагина ўзини
ўйлаб, кулиб қўйди: «Тентак! Нимага ҳовлиқиб югуриб
юрибман? Қизимга бирор таҳдид соляптими? Таҳдид со-
либ бўлти! Уни кўрмаган, танимаган бир ярамас таҳдид
соладими? Қизимнинг эмган она сутидан тортиб, кўз ну-
ригача ўзимники!»

У тиззасига шап этиб уриб ўрнидан туриб кетди.

Шу кундан бошлаб Ориф ака уйдан кам чиқадиган
бўлди. Чиқса ҳам барвақт қайтади, эшикдан ҳовлиқиб ки-
ради-да, Онабибининг товушини эшитгандагина ўзига ке-
лади.

Дам олиш куни Онабибини шаҳарга олиб бориб ўйнат-
ди, гастролга келган опера театрининг «Доктор Айболит»
деган спектаклига олиб кирди, кўйлаклар олиб берди, бир
бўғча ҳар хил совғалар билан қайтиб келишди. Онабиби
шу кунлари сал улғайгандек, тўлишиб, ўзгариб, қувончи
ичига сифмай, кулганда чеҳраси нур сочадиган бўлиб қол-
ди. Лекин у очилган сари Ориф аканинг кўнглини булат
чулғар эди. Истроилов унинг хаёлидан кетмайди. Бир кун
эмас, бир кун безрайиб кириб келиши бор. Лекин унинг
башарасини кўришдан ҳам кутиш азоб бўлди. Ана келади,
мана келади деб, юрагини ҳовучлаб юравериш Ориф ака-
ни жуда әзиб қўйди. Кечалари ҳам хаёли ўшангага кетиб
қолади. «Келиб нима қиласи, қайси юзи билан келади-ю
нимадейди? Қишлоққа борган бўлса, юргандир-да...» дей-
ди бир кўнгли. Лекин кўзини юмса аллақандай шарпалар
эшитилади қулоғига, эшикни тақ этиб очиб кириб кела-
дигандек...

Энг қийини бу аҳволни Онабибидан яшириш эди.
Ориф ака ёлгон қилиққа, икки қиёфада яшашга ўрганма-
ган...

Икки ҳафта шундай муттасил хавотирда юргач, Ориф
ака чарчади. Истроилов қорасини кўрсатмади. Ориф ака
унинг аблазлигига батамом ишониб, энди нафрати ичига

сигмай қолди. Бу нафрат хавотирнинг ҳам ўрнини босди. Ориф ака керак жойга бемалол борадиган бўлиб, иши илгариги изига тушди-ю, лекин дилига туғиб қўйди: «Топаман мен у абллаҳни! Манави ишларим битсин-чи, қаердан бўлса ҳам қидириб топиб, башарасига бир тупуриб хумордан чиқаман!»

Ориф ака саратоннинг жазирама кунларидан бирида, Эргашга берган ваъдасига мувофиқ, боғлардан хабар олгани собиқ Кўйки районига чиқиб кетди. Чўллар, сойликлар, ён бағирлар қовжираб сарғайиб кетган бўлса ҳам, офтобда чарақлаб ётган қорли чўққилар тагидаги кўхна тоғ қишлоқлари кўм-кўк бўлиб гуркираб ётарди. Унгуруларда пистазорлар қорайиб кўринар, жилғаларнинг бетиним садоси эшитилар, узилиб тушган қоялар остида қулаб ётган кекса ёнғоқларнинг йод ҳиди анқиб, атрофга, дим ҳавога аста таралар эди. Бу ерларда ҳеч ким йўқ, илон изи сўқмоқларни ўт босиб кетган, ўнқир-чўнқир, паст-баланд кўм-кўк, димиқиб ётиби. Баъзан қоялар сиртига тирмашиб чиқсангиз, рўпарангизда мислсиз манзара пайдо бўлади. Говлаб кетган ташландик боғлардан кўтарилиган енгил ҳовур жимиirlаб, ҳаво ранг ҳарир пардадек, тоғнинг водийга чўзилган этакларини кўздан яшириб туради, тикилиброқ қарасангиз, узоқдаги тепалар, қирлар, мирзатераклар худди эртакдаги серминор қалъаларнинг зангори кўланкасидек кўринади.

Шундай қоялардан бирига чиққанда Ориф ака пастда кўзни олгудек чарақлаб ётган бир нарсани кўрди. Бу, шубҳасиз, машина эди, машинанинг олдинги ойнаси қуёшда шундай чарақлаяпти. Лекин ким бу, йўлсиз қандай келиб қолди, нима қилиб юриби бу ерда?

Ориф ака тошлардан сакраб, йўлсиз қияликлардан сирғаниб, югуриб тушди. Бироқ машинага етмасдан тұхтаб қолди: не кўзи билан кўрсингни, ўнқир-чўнқир йўлдан аста юриб Мария Васильевна келарди. Ў қўлини соябон қилиб қорли чўққиларга қарап, азим эманлар соясида нағас ростлаб, яна юрап, тұхтаб ёввойи гуллардан узар, қўлидаги йўнилмаган таёқ билан ўт-ўланларни титкилаб бир нималар қидирар эди. У ёлғиз, қизларга ухшаб енгисиз калта кўйлак, пошнасиз ботинка кийган, юпқа оқ дуррасини бошига, пешаиасини, юзини офтобдан түсадиган қилиб бўшгина танғиб олган, юзи, билаклари иссиқдан қизарив улгурган эди.

Ориф ака узоқдан, сояроқда туриб уни кузатаркан,

кулиб, кафтларини бир-бирига ишқалаб қўйди. У негадир Мария Васильевнанинг бу ерга келиб қолишига ўзини сабабчи деб ҳис этарди. Шундайми, бошқачами, ишқилиб келибди-ку, шунинг ўзи ҳам Ориф акага кутимаган бир суюнчи бўлди. Қувониб кетганини тан олмаса ҳам, Марямга ўзининг гаплари таъсир этган бўлиши мумкинигини ич-ичидан ўйлаб қўйди.

Мария Васильевна ҳам Ориф акани кўриб, кўлга тушган боладек, қизарди-ю кўнглига шундай ўй келишини билиб, «Гапим таъсир қилибди, Қўйкини кўргани келибди», демасин деб, ўзича олдини олди:

— Шундоқ, озгина соғ ҳаво олай деб... Ҳордиқ чиқарай деб келган әдим,— деди бепарвороққина,— далада юриб ўпкаларга чанг тўлиб кетди.

— Йўқ, Марям, очигини айтавер, меннинг гапларимдан кейин тог районига қизиқиб қолгансан. Одам кўнгли тортган ишни албатта қилиши керак. Яхши қилибсан келиб.

Мария Васильевна «қитмир!» дегандек кескин қараб қўйди Ориф акага. Тошлар, говлаган ўтлар, чакалакзор оралаб, азим қайрағочлар соясига кириб йўқоладиган сўқмоқдан чиқиб борарадилар. Тиккароқ ерларда Ориф ака унинг тирсагига кафтини аста тегизиб, одоб юзасидан сал суюган бўлади.

— Нима, менга чиройли манзаралар саёҳати, шунчаки тог сайри ёт деб ўйловдингми? Сизга иқтисодий кенгашнинг рақамларига мукканизидан кетиш ярашадио, бизга жиндак лирика ярашмайдими?

Улар иккаласи ҳам атрофни яигратиб кулиб юборишиди. Мария Васильевнанинг кулгичлари нурланиб кетди. Ориф ака уша рабфакдаги дум-думалоқ олов қизни кўргандек бўлди.

— Эшитибсан-да?

— Эшитганда қандоқ! Колхозларда бошқа ишни йиғишириб қўйиншибди-ку. Ҳаммасини эшитиб турибмиз. Депутатлар хоналарини йўқотганингни ҳам, парклардан шиорларни олдириб ташлаганингни ҳам, совхозларда тогликларга жавоб берастганингни ҳам, маориф системасига, газеталарнинг услубига аралашаётганингни ҳам... бундан кейин яна нима қаромат кўрсатаркансан — фақат шуниси ни билмай турибмиз.

Ориф ака кулиб тураверди. Мария Васильевнанинг бу пўписаси унинг ишларини маъқуллаш бўлмаса-да, қоралаш ҳам әмас әди. Бир довонга чиққанда улар томири билан

ағдарилиб йўлда кўндаланг ёттан бақатеракка ўтириб дам олишиди. Ўнгда бир хил кийинган, буй-басти ҳам бир хилдаги беҳисоб кўк арчалар узун-узун саф тортиб қияликка чиқиб кетаётган аскарлардек кўринарди. Тепада тик тоғлар чакалакзорларга қора соя солиб турибди. Бу ерда ҳамма вақт салобатли сукут ҳукм сурса керак. Айниқса тонг отганда... Енгил шабнам ҳали ерда, ўт-ўланлар, гуллар орасида ётади, тиниқ осмон тагида бутун водий кўз олдингизда кафтдек ястанган, қаердадир чашма кўзи миалтиллайди, ҳаво соғлигидан арча ҳиди, асал ҳиди аиқийди. Шунда намтоб сўкмоқларда яланг оёқ юриб, ерга жондошлигингни сезсанг, кўнглинг алланечук осойишталик, эзгулик билан тұлади.

— Бу жойлар одамнинг чиройли хаёлларига ўхшайди, Марям. Одам... ўтиб кетади. Унинг чиройли хаёллари қолади.

Мария Васильевна қўлида ўйнаб турган баргни биринчи марта кўраётгандек, айлантириб-айлантириб томоша қиласар, нафис томирларига узоқ тикилар эди.

— Мана кўрдингизми, кунгурачаларига, томирчаларига, шаклига диққат билан тикилсангиз, шу битта кичкинагина баргда ҳам қонуният бор. Онабибининг дўсти Темирнинг исботига қараганда, қонуният тасодифлардан туғилар экан...

Мария Васильевна баргчанинг ажаб мураккаб симметрик қонуниятларини бир сањат асаридек томоша қилиб, ҳузур қиласар эди. Ориф ака буни сезиб, мамнун, сергап бўлиб қолди.

— Баъзи олимларнинг фараз қилишича, ҳар бир нарса, мана шу барг ҳам, одам ҳам электронларнинг маҳсус бирикмасидан иборат экан. Қачондир, миллион йиллардан кейин шу бирикма тасодифан яна бир такрорланиб қолса, одам иккинчи марта ҳаётга қайтиб келиши мумкин экан. Агар қонуният, Темир айтгандай, тасодифлардан туғилса...

— Яхши юпанч.

— Лекин менга ёқмади. Электрон, бирикма, қонун... Ундан кўра жаннат-дўзах, у дунё ҳақидаги афсона чиройлироқ...

— Икки бор яшаш имконидан мамнун бўлмай, яна гўзаллик ҳам талаб қиласиз.

— Сен бўлсанг шу ерда ҳам гўзалликни унутяпсан.

— Гап фан ҳақида эди шекилли.

— Гап одамнинг маънавий дунёси ҳақида...

Улар яна жим қолишиди. Офтоб қизита бошлагандан кейин бу ердан туриб кетишиди. Ориф ака тош тагидан сизиб чиқсан бир чашмадан ётиб сув ичди. Сув совуқ экан, тишлари зирқираб кетди. Мария Васильевнага дўлана териб берди. Кейин негадир Исройловдан гап очди. Унинг Шивилғонга келиб юргани, ўзининг саросимага тушиб қолганлари, Онабиби ҳам бир нимани сезиб, кечалари туриб келиб дадасининг уйқусидап хабар олиши... ҳаммасини батафсил гапириб берди.

— Йўқ, мен уни топаман, ерда бўлса қулогидан, осмонда бўлса оёғидан тортиб...

— Уни топиб нима қиласан, тушунмадим,— деди Мария Васильевна.— Судга беролмасанг, исботинг бўлмаса... Қайтага у сени судга бериб, болани тортиб олмасин. Бир умр овунчоғингдан ажраб қоласан. Шунча меҳнат сарфлаб, шунча тарбия қилганингдан кейин... Ёлғизлик сени еб қўяди.

— Мен унга ғазабимни айтмасам юрагимга сигмайди!— деди Ориф ака негадир қадамини тезлатиб. Кейин Марямнинг орқада қолганини кўриб қайтиб келди — Улган хотинини, тирик боласини ташлаб кетган, инсоннинг инсонлик туйғусига тупурган бир ифлос. Бошқа жойда ҳам яна уша ишини қилиб юрган бўлса-чи?! Шундай одамнинг бу атрофда юрганини била туриб, мен қандай тинч ухлайман?

— Тавба...— деди Мария Васильевна, қўлидаги хивични синдириб ташлади.— Зап топган эканмиз-да райком секретарини. Сени қандай қилиб сайлашганига ҳайронман.

— Райком яхши,— деди Ориф ака,— худо қилиб сайлашса унамас эдим: мен одамман. Райкомда бўлса, аввало одам керак. Дарвоқе, обкомда ҳам. Мана, сен, секретарлик бурчингдан ташқари, нима иш қилдинг?

— Нима қилишим керак эди?

— Мен бола боқиб олмоқчиман, Онабиби сингилча талаб қиляпти. Маслаҳат бер, ёрдам қил, нима қилсан бўлади?

Ориф ака дагалроқ товуш билан гапирди. У Марямдан «Оббо, райком секретари бола боқиб ўтиrsa энди», дегандайроқ эътирозни кутган эди. Лекин Мария Васильевна ундай демади, тўхтаб аввал унинг қўзига, кейин ўмровли кўкрагига тикилиб қараб қўйди. Энди бу одамнинг

кўпол сўроқ қилишлари ғашига тегмай қўйган эди. Қайтага ёлғиз қолганида унинг сўроқларини ўзига беғиб кўрар, ўзининг узоқ йиллар давомида фақат иш билан бўлиб сал қуруқшаганнамо ёлғиз ҳаётини ўйлар эди. Бугун бу галати одам уни ўзгача бир дунёга олиб кириб, айлантириб чиққандек бўлди.

Қуёш тиккага келганда улар хайрлашадиган бўлдилар. Ориф ака Эргаш билан Мансур аканинг боғларини бориб кўриши керак эди. Мария Васильевнанинг эса кечкурун шаҳарда мажлиси бор экан.

— Жуда яхши нафас олдик, енгил тортиб кетдим...— деди у машинаси томон юаркан. У дўлана териб юрган шоферини чақириб, моторини юргизгунча Ориф ака нарироқда қараб турди. Машинага чиқай деганда Мария Васильевна дафъатан бир нимани эслагандек Ориф аканинг ёнига келди:

— Мен кўп ўзгарганман, кўп нарсани йўқотганман. Биламан, Лекин қачон? Қаерда?— У ерга қараб елкасими қисди.— Бу саволни сен берган эдинг. Энди мен ўзимдан сўраяпман...

У бирпас жим туриб машинаси томон кетди. Ориф ака унинг қуёшда қизарган юм-юмалоқ елкасига, қалин хазонни босиб кетаётган ўйчан қадамларига тикилганча, туриб қолди. Машина юргандагина анча гап эсига тушиб, қичқирди:

- Онабиига сингилчани маслаҳатлашамизми?
- Маслаҳатлашамиз!..
- Тоғ районини қайта тиклаймизми?
- А?..

Ориф ака қўлинини карнай қилиб қичқириб тақрорлади. Тоғлардан акси садо келди. Лекин Мария Васильевна эшифтади. «Москвич» пастликда йиллаб босилиб ётган ўрмон тупрогини чангитиб, қалин пистазорлар соясига кириб йўқолди.

Ориф ака билан Мария Васильевна баъзан мана шундай бир-бирларига яқинлашиб келгандек бўлсалар ҳам, уларнинг қарама-қаршиликлари тугамади. Айниқса иш юзасидан уларнинг фикрлари тобора кескин тўқнашар эди. Районда ҳам, областда ҳам партия-совет ходимлари уларнинг йигинлардаги, кенгаш ва бирорлардаги, газеталардаги даҳанаки жангларига кўникиб ҳам қолишган, бири сўзга чиқса, иккинчиси албатта қарши гапиришини

кутиб туришар, уларнинг олишуви бўлмаса мажлис кўнгиласиз ўтгандай туолар эди.

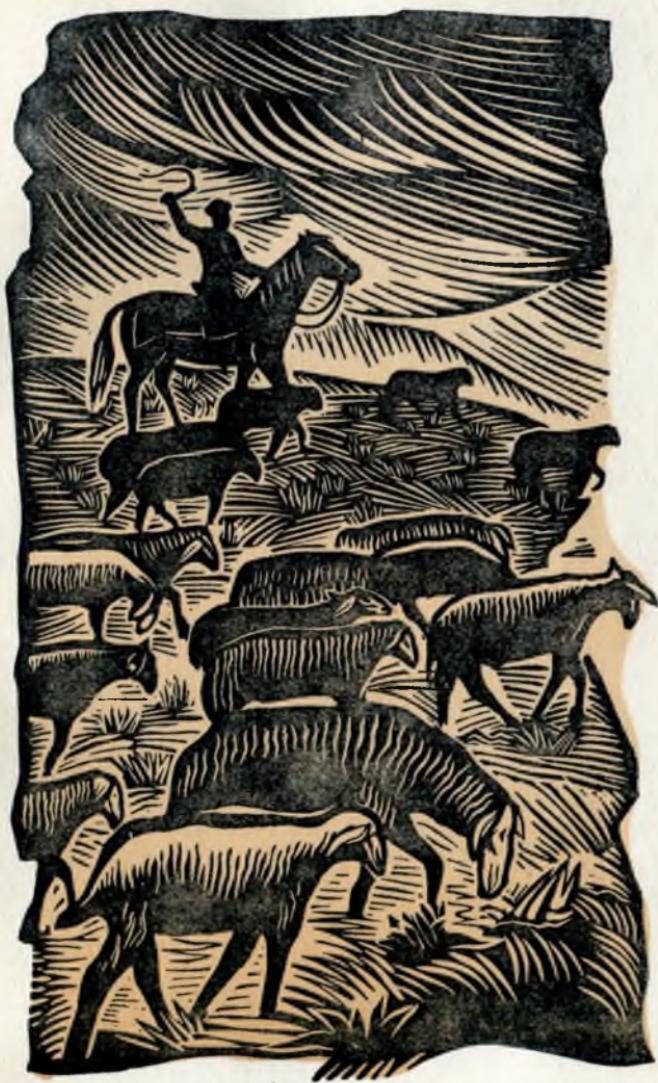
Аммо кейинги район активидагиси ҳаммасидан ошиб тушди. Йигилишдаги шов-шув бошқа районларга ҳам етиб, бутун халқ орасига тарқалди. Қаерга тўртта одам тўпланса: «Очилов яна қовуи туширганмиш!», «Жуда боплабди! Қачонгача...» «Энди нима бўларкин?» дегандай ваҳима гапларни эшитасиз. Аслида ҳеч нарса бўлгани йўқ. Ориф ака район активида сўзга чиқиб, кўнглидаги гапини айтиб солди холос.

Унинг асосий таклифлари шулардан иборат эди: чўлга тоғдан кучирилганлар орасида ўз қишлоғига қайтишни талаб қилувчилар бўлса — уларга жавоб бериш; совхозларда муқим қолганларнинг ҳаммасига, икки йилда бօғ қилиш шарти билан, томорқа ажратиш; совхозларнинг пахта сотиш планини камидан икки йилгача ҳозирги дарожада қолдириш ва ундан ошириб бажарганларга устама мукофот белгилаш; тоғда собиқ Кўйки районини тиклаш, унинг ўзига хос экономикаси билан алоҳида шуғулланиш...

Лекин бу таклифларни айтиш учун Ориф ака кўп идораларнинг ичига кириб чиқди, кўпгина ходимларнинг авра-астарини ағдариб, баъзиларнинг маънавий дунёни мутлақо унугиб, нечоғлиқ соҳталашиб, даққи бўлиб қолганини гапириб берди. Айниқса Зиёхоновга, ҳатто Мария Васильевнага ҳам қаттиқ тегди. «Тўгри, азоб ва шафқатсизликлар ҳисобига рапорт тайёрлаш даврлари ўтиб кетди. Лекин, пазаримда, ҳозир баъзи бошқа иллатлар учраб қоляпти. Масалан, айрим раҳбар ходимлар ижодий кишилар эмас, қуруқ ижрочиларга айланиб қолаётгани йўқми? Раҳбарлик деганимиз гоҳо кўрсатма берадиган механизма ушаб қолмаяптими? Халқ билади: кўпчилигимиз ақлли кишилармиз. Лекин қалбимиз ҳам борлигини билишармикан? Борди-ю, одамлар раҳбарни қалбсиз деб ўйласа — бу даҳшат-ку ахир!»

Ориф ака гапиргандаги Мария Васильевна бир неча марта сапчиб ўрнидан турди. Бу залда ўтирган актив учун одатдаги ҳол эди, аммо гапнинг бу сафар одатдагидан кескин кетганлиги зални жонлантириб юборди. Бу тортишувга ҳеч ким бепарво қололмади. Зал дам гувиллаб қўяр, ҳам онда-сонда қарсак янграб, яна тинар эди.

— Таклифингизнинг биронтасида давлат манбаати йўқ,— деди Мария Васильевна. Қаттиқ олишганда улар

«сиз»га ўтар әдилар, бу уларни яна ҳам узоқлаштира, яна ҳам муросасиз қилиб күрсатар әди.

— Ана шу-да,— деб илиб кетди Ориф ака,— биз бирон мансабга ўтирасак, ўзимизни давлат манфаатининг бирдан-бир ҳимоячиси деб ҳис этамиз. Гүё бошқалар давлат манфаатини бизчалик қадрлай олмайди, гүё давлатни улардан ҳимоя қилишимиз керак. Бу ерда ўтирган ҳар бир киши биладики, давлатимиз тобора қудрат түплаши зарур. Лекин давлат мана шу ўтирганлар, далада ишләётганлар, одамларимизнинг ўзи эмасми? Уларнинг манфаати, уларнинг фаровонлиги, кўнгли бутун бўлиши, баҳт-саодати давлат манфаати эмасми? Одамларнинг давлатимиздан мамнунлиги, аминлиги, маъмурлиги, унга ихлоси ва садоқати — давлатимизнинг бекиёс бойлиги ва қудрати эмасми? Турмушимизнинг афзаллиги шундаки, инсон манфаати бор жоида давлат манфаати бор.

— Аксинча!

— Ва аксинча. Буни бир-биридан ажратган одам ё обиватель бўлади, ёки бюрократ.

— Ўша биринчиси — сиз! — деди Мария Васильевна бармолгини нуқиб.

— Иккинчиси — чэ... — деб юборди Ориф ака ҳам овозини пастлатиброқ. Лекин зал эшилди. Зал гангигандай жим бўлиб қолди. Фақат Зиёхонов билан ёнидаги биринкита одам курсиларини фирчиллатиб, роҳат қилиб тиржаяр әди. Актив нима дейишини билмай бирпас лол қолганда, Зиёхонов курсининг суюнчиғига таяниб, бепарвогина ўринидан турди. У кўпни кўрган, эски ходим. Бундай пайтларда активни ноқулай ҳолатдан қутқариб кетиши керак. Унинг минбарда писанда билан пастдагиларга тикилиб туриши ҳам фақат шу маънони билдирад әди.

— Биз кўп активларни, кенгашларни кўрганмиз. Лекин шунча раҳбар ўринларда ишлаб бунақасини эшиганимиз йўқ әди,— деди у ажин босган юзини буруштириб.— Бу икки раҳбар ўртоғимизнинг ораси бузук экан, бизнинг нима гуноҳимиз бор? Ҳар мажлисада булаарнинг жанжалини эшиставериб қулоқларимиз батанг бўлди-ку, қачонгача чидаймиз? Бугун бўлса мана, обкомнинг секретарини очиқдан-очиқ бюрократ деб атадилар, бу балки тўғридир, балки... нотўғридир. Гап бунда әмас. Лекин биз активларнинг тарбияси...

Зиёхонов баҳснинг мавзуинга диққат қилмай, фақат икки раҳбар ўртоқ»нинг муносабатларини ўйлаб ўтирган

экан шекилли, нутқида гапни ўша томонга буриб юборди. Ориф ака кўтарган мавзуз чуқурроқ, одамлар бу мавзуда баҳслашишга тайёр эмас эдилар, шунинг учун кўпчилик индаёлмай ўтириди, шунчаки сўзга чиққанлар эса Зиёхонов бошлаган йўлдан кетишиди.

— Биз шер ўмровли азamat чўлқуварлар қаторида тантана билан, карнай-сурнай билан чўлга кўчиб келгандарданимиз. Ўртоқ Очилов бизга, жавоб берамиш, деяпти, бу биз учун ҳақорат. Бизларни ким деб ўйлаяпсиз, ўртоқ Очилов? Биз чўлларни бўстон қилиш учун...

Ориф ака равон ёзишган нутқни қофозга қараб ўқиётган дуҳоба дўппилик силлиқ йигитни таниди — бу ўша тўртинчи совхознинг клуб мудири Убайдуллахон эди. У залга эмас, айрим одамларга, аввал Мария Васильевнага, унинг кўзини учратолмагач, редактор Назаровга, области газетасининг мухбирига қараб гапирди.

Кейин Тўлаган қўзғалди. У залга қараб эмас, негадир кўзини ердан олмай гапиради, овози паст, гапи нўноқ. Рақамларга тўлиб кетган гапидан шу англашилдики, биринки йил план бир даражада турса таннархини камайтириш ва ички резервлар ҳисобига совхозлар ниҳоят ўз сарфини ўзи кўтара бошлаши, ишчилар давлат наказини ошириб бажаришдан манфаатдор бўлиб, машиий-маънавий қаноат ҳосил қилишлари мумкин. Шунда «афгони»ни енгса бўлади, ҳосил яна ҳам ортади. Даشتни ўзлаштирилди. Бу яхши. Лекин «Даштни ўзлаштиридик! Даشتни ўзлаштиридик!» деб, олти йилдан бери кўкракка ураверамизми? Олдинга силжишни ҳам ўйлаш керак. Бу — даشت ахир, гармсеп тинмай қутуриб юрибди. Буни кўйкилик бўлгани учун гапираётгани йўқ, бу ерда, бу шароитда боғлар оддий бир эҳтиёж, бу ерда боғсиз, дараҳтсиз яшаш мумкин эмас. Айниқса тоғдаги соғ ҳаво, кўм-кўк табиатга ўргангандекҳон халқ учун... Томорқа хусусий мулк сифатида эмас, саломатлик учун, кўнгил бойлиги учун керак. Шунинг учун Очиловнинг таклифи тўғри. Кўйки районини ҳам тиклаш керак. У водийнинг сайдроҳи, кўкаламзор боғи. Тайёр боғни сўлдириш халқимизнинг табиатига ёт.

Активдан кейин Ориф ака, Мария Васильевна, яна бир нечалар фойёдаги буфетда лимонад ичишиди.

— Мажлиснинг пачаваси чиқди... — деди юзидан қон қочган Мария Васильевна.

Ориф ака кулди.

— Сиз Зиёхонов фикрида экансиз шекилли?

— Мажлис яхши бўлди,— деди жиндек пиво ичиб олган Назаров,— эшикдан чиқиши билан эсдан кўтарила-диган силлиқ мажлислардан кўра шу яхши, одамларни унча-мунча ўйлатади.— У кружкадаги пивонинг кўпигини пуфлаб, кўтариб юборди-да, оғзини енги билан артиб, чўтирлари қизарганча шошиб жўнади:— Кетдим, буни бош-качароқ қилиб ёритиш керак.

Кеч кириб қолган, ҳаво дим эди, Манглайнин реза тер босган Ориф ака Мария Васильевнани кузатиб чиқди, уйга бир пиёла чойга таклиф қилди.

— Халқнинг гапини эшиттигизми?— деди Мария Васильевна таклифга жавоб бермасдан, ўз машинаси томон юриб.

— Халқ... ҳалиги Убайдуллахонми? Менга қара, Марям,— Ориф ака унинг орқасидан эргашди,— ахир у, халқнинг дилидаги у ёқда турсин, ўз виждонига ҳам хилоф гапирди-ку. Ўзи билан гаплашсангиз: «Ит ётиш — мирза туриш...», мажлисда бўлса, «Шер ўмровли ватанпарвар!..» Бу ўзимиз тарбиялаган шундай бир тоифа одамларки...

— Сиз мени шу тоифа одамларга қўшган эдингиз, эсингиздами?

— Нима қиласай, ёмон кўраман!..— деди Ориф ака кўксига қўлини қўйиб. Машинага етиб боргандан кейин, Мария Васильевна кабинага чиқиб ўтиравермасдан, қаёққадир, четга қараб ўйланиб қолди.

— Зиёхоновнинг гапи бугуноқ Биринчига етиб боради...

— Мана Зиёхонов боллаб кетди!— деди Ориф ака бирдан эсига тушиб.— Ҳақиқатан ҳам тажрибали одам экан. Энди уни ишдан олиш мушкул бир муаммо бўлади.

— Нима, уни ишдан олиш керакми?— ҳайрон бўлди Мария Васильевна.

— Ҳа, шундай эди, сезиб қолганга ўхшайди, энди иш қийинлашади: раҳбарларни танқид қилганим учун қувинга учраяпман, деб даъво қилади, қараб турасан. Вазиятдан фойдаланиш, деб шуни айтади.

— У нима қилган экан?

— Тўлаганинг иқтисодий кенгashi анча-мунча нарса-га аниқлик киргизяпти. Директор кўп резервларни яшириб келган, сабаби ҳозирча номаълум. Лекин гап бунда ҳам эмас. Гап шундаки, Зиёхоновда раҳбар сифатлари йўқ.

Мария Васильевна индамасдан, аста кабинага чиқиб ўтириди-да, жўнаб қолди.

Эртасига район активи ҳақидаги ҳар хил шов-шув ҳамма жойга етиб борди. Газеталар уни ҳар хил ёритдилар: бировлари бир томонни, бировлари иккинчи томонни қоралаб, яна бировлари «жанжалли йигин»ни фельетон руҳида ёзиб чиқдилар. Назаров ўз газетасида баҳснинг мавзуига зўр бериб, журъатсиэроққина бўлса ҳам, Ориф аканинг фикрларини маъқуллади, область газетаси эса кичкина хабарда асосан икки раҳбарнинг «жонга теккан» низоларини ғазаб билан қоралаб, фақат Убайдуллахоннинг нутқини тұла босиб чиқарди Мажлиснинг бузилганлиги, Очиловнинг келишмаган ғалати тезислар билан чиши, область раҳбарларидаи бирини катта активда «бюрократ» деб ҳақорат қиласынг обкомнинг биринчи секретарига етиб борди. Айтишларига қараганда, Биринчи жуда ғазабланганмиш. «Бўлди, кўп тоқат қилдик, моярони бир ёқлик қилинглар: ё униси ишласин, ё буниси!» деганмиш. Ориф аканинг таклифлари билан танишгандан кейин, бир кун кабинетида ўтириб олиб, эртасига бюро аъзоларини битта-битта чақириб гаплашган эмиш... Нима гап бўлганлиги маълум эмас, хуллас, аҳвол жиiddий эди.

Ориф ака бу ғалаёнлар билан бўлиб, ярамас Истроиловни қидириб топиш ниятини ҳам ёдидан чиқараёзган эди, у аблак ўзи ҳақида ўзи эслатиб қолди. Шу асабий кунларда унинг Онабибига оталик ҳақини даъво қилиб Ориф акани судга берганлиги маълум бўлди.

Буни Ориф ака идорасида телефон орқали область судининг терговчисидан эшилди. Терговчи суҳбатга келиш учун рухсат сўради.

— «Суҳбат...» Суроқ дәйвермайсизми... Келаверинг,— деди Ориф ака.

— Биз сизни ҳеч нарсада айблаётганимиз йўқ. Лекин районкомда ноқулай бўлармikan...— деб чайнади терговчи.

— Жуда қулай бўлади.— Ориф ака суҳбатни уйга тайинлагиси келмасди, бу тушунмовчиликни Онабиби билмай қўя қолсин, деб ўйларди.— Биз муҳим ижтимоий-ахлоқий масала ҳақида гаплашамиз, шу ерга келаверинг.

Ориф ака буни майда тушунмовчилик деб, эътиборсиз қарашга уринди-ю ўзи асабини босолмай туни билан ҳовлида юриб чиқди. Умрида суд деган нарсани кўрмаган эди, мана терговчига ҳам иши тушиб ўтирибди. Беор Истроилов бадбашара бир махлуқ қиёфасида кўз олдига келди. Энди унинг юзини кўргиси йўқ эди. Бир вақт топиб

гаплашаман, деб газаб билан ният қилиб юрганига энди үзи ҳайрон. Йүқ, у билан гаплашадиган гапи йүқ!

Эртасига терговчини уйқусизликдан чарчаган, асабий бир ҳолатда кутиб олди. Терговчи йилтираб турган қора сочининг фарқини очиб силлиқ тараган, озода ва пухта кийичган, юзи оқ мумдан ясалгаңдек ифодасиз, лоқайд бир йигит эди. Ориф ака унга Онабибининг бутун тарихини, хотини Сарагулнинг ўлимини, кейинги йилларни — ҳаммасини батафсил гапириб берди. Гапиради-ю, шунча ҳаяжонли воқеалар ҳалиги йигитнинг юзида ҳеч қандай ўзгариш, ҳеч қандай ҳис уйготолмаганидан жони чиқар эди.

— Энди билдингизми Исройлов деган шахснинг ким эканини? — деди Ориф ака жеркиб. Унинг назаридаги очиқ-ойдин масалани шу совуқ одам қўпиртириб юргандек эди.— Хотини ўлди — хабар олмади, боласи туғилди — хабар олмади, мана яна ўн беш йил ўтди — у бирон марта болам тирикми, деб кўзимиэга кўрингани йүқ. Энди нима ~~ялар~~ унга? Икки аёлнинг, қадрдон Сарагулимнинг ўлими эвазига келган, қимматга тушган бола бу. Мен билан пачакилашмасин у ярамас, айтиб қўйинг!

— Мен унга ҳеч нарса демайман,— деди терговчи,— менинг учун икки томон ҳам баробар...

— Баробар?!

— Ҳа, биз икки томоннинг ҳам фикрини әши тамиз, ҳужжатлари билан танишамиз...

— Менинг ҳеч қандай ҳужжатим йўқ. Менинг ҳужжатим ана — соғ-саломат ўстирган қизим! Мен — отаман.

— Сиз боққан ота, у туққан ота, бизнинг вазифамиз, ажрим қилиши.

— Ота? Нимасига ота? Ҳали мен у билан тенг бўлдимми? Ҳали мени у билан бир курсига ўтқазмоқчими-сиз? Ҳали мен... ҳали у...

Ориф аканинг шунча тутаққани йигитнинг парвойига ҳам келмади. Ёзиб-ёзиб ўрнидан турди-да, қандай совуқ саломлашган бўлса худди шундай хайрлашиб, эшик томонга юрди.

— Ҳали боладан сўрашингиз керак, билиб қўйинг, қани, кўрамиз — бола нима дейди,— Ориф ака керилиб-роқ гилам устида у ёқ-бу ёққа юрди.

— Албатта сўраймиз. Лекин бу бизга маълум, бола албатта сизни дейди, чунки у ўз отасини танимайди,— деди йигит чиқиб кетаётib.

— Ана шу-да! Ўзингиз ҳам билар экансиз-ку! — Ориф

ака ўша дүк оҳангид тутақиб давом этди. Терговчи чиқиб кетган эди, Ориф ака уни қувиб чиқарғандек ҳис этди.— Икки томоц баробар әмиш-а! Мен ҳам ота, у ҳам ота әмиш-а! Тенглыштирганини қара, овора бұлади!..— деб гүнгиллайверди у анчагача ўзини босолмай.

Кейин, узоқ, гаранг бір ҳолатда ёлғыз ўтириб қолди. Құли ишга бормасди. Мария Васильевна билан гаплашгиси келарди, икки марта трубкани олди-ю, яна қүйиб қүйди. Қераксиз қоғозларни титиб ҳуштак чала бошлади... Қараса, ҳаммаси ёлғон, иш қилаётгани йүқ, дилини совуқ тош босиб турибди. Кечга яқин яна ваҳима босди. Ҳовли-қиб уйга борди.

— Дадажон!— деде қувноқ қичқириб, Онабиби қарши чиқди, унинг соchlари ёзиқ, құллари қурум эди.

— Темир келди лагердан,— деди у,— китобларингизни қаранг, нарвонча қүйиб шифтгача тахлаб чиқдик. Юринг, бир күринг,— ичкарига судради у дадасини.

— Бошқа ҳеч ким келмадими?

— Келди,— деди Онабиби, бирдан товушидаги, юзи-даги чұғ сұниб, құллари осилиб тушди,— бир киши келди.

— Нима деди?— Ориф ака ўтириб, ўзини босибрөң сүради.

— Ҳалиги... ўз дадангни биласанми, деди, йүқ дедим. Иннайкейин... бу дадангни яхши құрасанми, деди, ҳа, дедим. Ўз дадангни топиб берайлымки, деди, билмасам дедим. Топсак қайси даданг билан турасан, деди...

Ориф аканинг пешанасига совуқ томчилар қалқди. Онабибининг йиғлашга шайланиб, учыб турған лабларига тикилғанча, ундан қисматини күтгандек жонсараклик билан сабрсизланарди.

Онабиби бирдан чинқириб унинг бағрига отилади.

— Дадажон, керакмас! Керакмас! Сиз дадамсиз! Сиз дадамсиз!

Баданига илиқ югурған Ориф ака унинг елкасини си-лаб, күлди, юпатди:

— Вой тентаг-эй, албатта-да... Албатта-да. Қүй, әсингдан чиқар. У киши бекорчи гапларни гапириб юрибди. Әсингдан чиқар, хұпми? Ҳеч гап йүқ.— Ориф ака костюмини ечгани вешалка томон борди.— Темир семирибдими лагерда?— деди қувноқ овоз билан. Ўзи күзидан тирқираб чиққан бир томчи ёшни билдирмай артиб олди.— Зап яхши тахлабсизлар-да китобларни. Энді бир китоб керак бўлса сира тополмайман.

Онабиби қичқириб қулиб юборди, дадаси ҳам қўшилди. Қизча югуриб китобхонага ўтди, дадаси унинг этагидан ушлолмай қолди. Улар нарвончани токчаларга тиркаб қўйдилар, аввал Онабиби энг тепага чиқиб, китоб топиш қандай осонлигини кўрсатди, кейин Ориф ака ҳам чиққан эди, турс этиб йиқилиб тушди. Бўлди кулги, бўлди кулги.

Хонаама-хона юриб кулдилар. Хоналар бугун қандайдир файэли, янгроқ, плита чойнак ҳам қопқоғи шақиллаб худди кулаётгандек биқирлаб қайнар эди.

Қўшни кампир ош олиб кирди.

— Қишлоқдан овсиним келувди, айланай Орифжон, шовқинларингни эшитиб эсимга тушди. Насибанлар...— деди Ёрмат билан Норматнинг бувиси дастурхонга ўраган лагандаги ошни сўрига қўйиб.

Чойдан кейин Онабиби сўрида барвақт ухлаб қолди. Ориф ака, оёғида чувак, қўлини орқасига қўйиб, анчагача ҳовлида айланиб юрди, тунга, аста чўкаётган жимликка қулоқ солди. Қўшни ҳовлида Ёрмат билан Норматнинг машмашаси ҳали тингани йўқ, бунинг устига узоқдан келган меҳмонларнинг гапи тугамас эди.

— Норматнинг шундоққина дадасининг ўзи-я, айланай овсин! Қуйиб қўйгандек...

Ориф ака бирорнинг маҳрам гапини эшитмаслик учун девордан узоқлашди. Кетди-ю, қулогига чалинган ҳалиги гап шайтонтароқдек илашган эди унга. Қулогида янграйверди: «Дадасининг ўзи-я», «Қуйиб қўйгандек...» Уйга кирди ҳам шу гап өшитилди, китоб варақлади ҳам шу гап тилига келаверди...

Кейин у сўрига, Онабибининг ёнига келиб ўтироди. Қизча ой ёргида ширингина пишиллаб ухларди. Ориф ака унинг сочини силади, доимий кулги капалаги қўнгандек, чўччайиб турган кичкина лабларига боқди. «Қизим... сен-чи? Сен кимга ўхшайсан? У менга ўхшамайди... У чиройли».

Ориф ака бирдан қўнгли ўксиб, тунги ёлғиэликнинг оғригини сезди. Энгашиб қизининг бошига пешанасини қўйди, бир нималар пичирлади.

Бошини кўтариб яна юзига тикилди. Кимга ўхшар экан? Марҳума онаси ҳам чиройли эмас эди...

Ориф ака бирдан ўзини орқага тортди. Отасига! Нахотки? Уша қаллоб Йироиловга-я? Ориф ака уни бадбашара бир махлуқ деб тасаввур этар эди. «Йироилов... Тўхта! Сен чиройли бўлишинг мумкин. Лекин сен виж-

донсизсан. Сен бунга ҳусн берган бўлишинг мумкин. Лекин мен ота меҳрини бердим, бу ҳам тенгсиз бойлик. Юрак бердим».

Ориф ака ўзига тасалли берадиган қўп далилларни ўйлади-ю, юпанолмади. Яна ўша фикр келаверди бошига. Наҳотки ўхшаса? Яхши ҳам ўзини кўрмаган экан...

Қиз уни доим эсга соладиган даражада ўхшаш бўлсанчи? Бир умр. Йўқ, ўқ, кўрмайди, бормайди.

Ориф ака Онабибига бўлган муҳаббатига гард юқишидан, соя тушишидан қўрқарди.

Икки кундан кейин терговчи йигит идорага яна келиб бир неча савол берди ва кетишида конвертда суднинг чақирав қоғозини столга қўйди. Ориф ака бунинг нима эканини дарров билди. Йигитни тўхтатиб, босикроқ бўлишга ҳаракат қилиб, суради:

— Ҳар ҳолда, айтинг-чи, нима учун область суди кўради?

— Даъвогарнинг илтимоси шундай. Район суди холис бўлолмаслиги мумкин.

— «Даъвогар!» Демак мен «айбдор» деб аталар эканман-да! Марҳума хотиним билан, биз инсонга хос олижаноблик қилдик, деб ўйлардик. Ўн уч йилдан бери шу ўйда кўнглим ўсиб, ўзимдан мамнун эдим. Сиз совуқ назаригиз билан нега поймол этяпсиз бу ҳисларни! Сиз...

Терговчининг мумдай ҳаракатсиз юзида бирон туйғу ифодаланмади.

— Судда гапиравсиз гапишигини,— деб чиқиб кетди.

— Бормайман! Овора бўласизлар!— деб қичқириб қолди Ориф ака орқасидан ва чақирав қоғозини йиртиб-йиртиб саватга ташлади.

У қилган ишининг тўғрилигига амин эди. Шунинг учун кўнгли ажойиб бир роҳат оғушида тинчиди. Бир кун ўтди, ҳеч ким бу ҳақда эслатмади, икки кун ўтди, уч, тўрт, беш...

Ориф ака ўзининг совхозлари, иқтисодий кенгашлари, гармселии енгиш, томорқа, боғдорчилик бригадалари, тоғ районини тиклаш сингари ишлари билан банд бўлиб кетди. Кечқурунлари уйда Онабиби, баъзан эса файласуф Темир билан суҳбатда, Ёрмат билан Норматни тиззага олиб, ўзини овутар, дам олар эди.

Шундай оқшомлардан бирида, эсингизда тургандир, лоп этиб Очил бува билан Азимжон кириб келди. Ёрмат билан Нормат юргургилаб суюнчига чиқиб кетишиди, Очил

бува кичкина Онабиби билан, Ориф ака умрида кўрмаган жияни Азимжон билан танишди. Меҳмон кутишди. Ориф ака ички дардини билдирамади. Кейин телефон жиринглаб, қандайдир низолардан дарак берди, эсингиздадир?

Эсингизда бўлса, мана энди қиссанинг бу ёғига меҳмонлар ҳам иштирок этади.

— Обкомнинг секретари билан ҳам шунаقا гаплашадими одам?! Ўзинг кимсан! — овозини кўтара тушиб сўради Очил бува. Қовоғи осилиб тушди. Ориф ака бошини солганча ўтирас эди.

— Обкомнинг бюросига қўядиган бўлишибди... Менинг «кирдикор»ларимни,— деди у анчадан кейин гамгин кулиб.— Масалани Марям доклад қиласр экан. Эшийтдингизми овозини?

Кечаси билан меҳмонлар учтўрт ойлик воқеанинг ҳам масидан хабардор бўлдилар. Кечаси билан ухламай гапириб чиқсан Ориф ака барвақт туриб бюрога тайёрланди.

Эрталаб Темир етиб келди. Онабиби, Азимжон учаси кутубхонадан чиқолмай қолишиди. Азимжон ҳам ини маси биландир бола эди. Ҳар нарсага синчковлик қилган, ҳар нарсага ҳайратда қолган... Ота-боланинг улар билан иши бўлмади. Ғақат китобхонадан ҳар замонда Онабибининг чинқириқ овози эшитилиб қоларди:

— Дада, дада! Азимжон акамнинг ойилари ҳам Онабиби экан!

— Бува, бува! Темир муаллими билан масала талашиб қолувди, енгибди!

Ота-боланинг қулоғига бу гаплар кирмасди албатта. Очил бува Ориф акага далда берар, «Нима бўлса ҳам, фаят кўнглингдагини гапир, ўз ўйлаган ўйингга қилдек сохта гап аралашса, ютиб чиққанинг бекор», деб ўтил ўқирди.

У ўғлининг кўнглига ишонч солиб, елкасига қоқиб кузатди. Ориф ака кучага чиқсанда эшикдаги почта қутисига кузи тушди, очиб, қараса, кўзига илон пўстидек яшил қофоз кўринди — яна судга чақириқ. Қўлида ушлаб бирпас ўтирида-да, ғижимлаб чунтагига солди. Тинчиб кетди, деб ўйлаган эди. Ҳали ҳам мижгишаётган экан-да. «Бориб бўлман, қолаверса, рапном секретариман-а! Нима ҳам қиласрди...»

У рапномга бориб машинани чақирди-да, тўғри обласга қараб йўл олди. Кета-кетгуңча бошқа нарсани унугиб, бирю мажлисини кўз олдига келтиришга уринди: «Менинг активдаги таклифларимни муҳокама қилишадими, ўзим-

ними? Таклифларимни муҳокама қилишса — мен улардан қайтмайман, мен уларни яна ҳам асослайман. Обком билан олдиндан келишмаган бўлсан, район активи билан ўз фикрларимни ўртоқлашишга ҳаққим бор. Ўйлаганимни ҳамма жойда барака айтаман, баъзиларнинг пўпанаги тўзгисин, майли, мени ҳайдашса ҳайдашсин, мен ҳис уйготаман, ҳис! Марям бўзариб, чинқириб гапиради-ку. Гапирса гапирар, «бюрократ» деганимни ҳам қайтиб олмайман... Менда обивателликдан асар топган бўлса балли, лекин унда ҳам бюрократликдан анча-мунча йўқ әмас. Билиб қўйсин.

Бюро мажлиси жуда кечикиб бошланди. Мария Васильевна йўқ эди. Уни яна бирпас кутишгандан кейин, биринчи секретарь асабийроқ қиёфада орқа эшикдан кириб, эълон қилди:

— Мария Васильевна йўқ, бугун келмайди, шунинг учун иккинчи масаладан бошлайверамиз.— Биринчи секретарь пастаккина, юзлари салқи, пешанаси кенг, кўзлари ўткир киши эди. У Ориф акага кўз қирини ташлаб, қўшиб қўйди:— Ўртоқлар, ҳар хил мулоҳазага бормасликларигиз учун айтиб қўяй, Мария Васильевнанинг келмаганилиги уэрли, райондан қайтаётib даштдаги совхозда тўсатдан тоби қочиб, ётиб қолибди. Юрак касали, деб хабар беришди.

«Титилиб кетсан ҳам жанг қилишаман», деб шай бўлиб ўтирган Ориф aka бирдан қуролини олдириб қўйгандек, саросимага тушиб қолди. Кўз ўнгидаги Марям, унинг тоққа чиққандаги оғир ҳансираши, оқаринқираган юзи кўз олдига келди. Қаерда? Қайси совхоз? Гармседа қолиб кетдимикан? Рутубатли гармсед нафасни бўғади...

Ориф aka чиқиб кетмоқчи бўлибми, беихтиёр бир ўрнидан ҳам туриб қўйди-ю, у ёқ-бу ёқка қараб, яна аста ўтириди. Мажлис бошланиб қолган эди. Қандайдир РТСларнинг қарзлари ҳакида гапиришарди, Ориф аканинг қулогига кирмади. Юрак!. Юрак касали. Ориф aka ўз юрагининг ҳам қинидан чиққудек бўлиб дукиллаётганини сезди. Вужуди ёниб кетаётган эди... «Тез ёрдам» юборилдими-йўқми, айтишмади ҳам... Қайси совхоз? Учинчи бўлса, амбулаторияси бор...

Одамлар ҳеч нарса бўлмагандек ҳамон гапиришар эди. Бир масаланинг муҳокамаси Ориф aka назаридаги беш-олти соатга чўэилгандек бўлди. Бир иложини қилиб чиқиш керак... Чиқиб кетиш керак.

Ориф ака эшикни мұлжаллаб, аланглаб турганда би-
ринчи секретарь салқын юзини столдан күттармай сұраб
қолди:

— Сиз-чи, Очилов, сизнинг фикрингиз қандай?

Ориф ака ўзи билан ўзи овора, гапдан бехабар әди.

— Мен... Менинг фикрим йўқ,— деди у.

— Қизиқ. Шундай муҳим масалада я?

Кабинет жим бўлиб қолди. Ҳамма бюро аъзолари ўзи-
га қараётганини Ориф ака кўрмаса ҳам, сезиб туради.
Бир амаллаб бу дақиқани ҳам ўтказди. Танаффус бўлиши
билан югуриб ташқарига чиқди. Машинасининг олдига
бориб тўхтаб қолди. Миясига бир нима келиб, тўхтаб қол-
маса, жўнаб кетадиган әди. Қаёққа?

Машина атрофини бир-икки айланди. Ичкарига бир
кириб, яна чиқди, энди мажлисда ўтиромаслигини билар-
ди. Совхозга жўнашга ҳам бўйни ёр бермади. Ўтири-ю,
уйга қараб ҳайдади. Нега? Ўзи ҳам билмайди.

Ўчакишгандек, йўлда ремонтчилар иш бошлиған әди,
айланиб ўтадиган вақтинча йўллар ўйдим-чуқур, чанг.
Ориф ака рулни сиқиб ушлаганча, сакраб-сакраб, тезлаб
борар, пешанасидан шаррос тер оқар, намчил юз-кўзига
чанг ёпишиб асабига тегар әди! Мажлисда қатнашиш ке-
рак әди, ўтиромади, одамгарчилик юзасидан бўлса ҳам
Марямдан хабар олиши керак әди, боролмади. Энди нима
қилиб, қаёққа кетяпти? Уйда нима бор?

Ҳақиқатан ҳам уйда ҳеч ким йўқ әди. Ориф ака шошиб
кирганча ҳамма хоналарни бир айланди. Жимжит.

Ориф ака чанг уст-боши билан Онабибининг караво-
тига гурс әтиб ўтириди, қалпогини гижимлаб, ерга қаради.
Қаёқдайкин булар? Юрак касали... Юрак касали ҳар хил
бўлади. Бирдан олиб кетадигани... Ойлаб қимирлатмай
қўядигани...

Ориф ака бирдан ўзига ўзи аянч кўриниб кетди. Аянч.
Ожиз. Журъатсиз. Бир қарорга келолмайдиган. Ўз ҳис-
ларини идора қилолмайдиган...

«Нима қилиб ўтирибман!» деб газабли алам билан ўр-
видан турганида кўча эшиги гичиллади. Очил бува қай-
тиб келди, тиzzасигача тушган узун оқ яктаги сал ғижим,
әтиги чанг әди. Шошмасдан келиб пақирдаги сувдан ич-
ди, савлатли соқолини кафти билан силаб артиб қўиди.
Унинг вазминлиги Ориф аканинг ҳам асабини сал тинчти-
ди. Улар катта меҳмонхонада, стол ёнида учрашилар.

— Қаёқда әдингиз, дада?

— Маримдан хабар олдим,— деди Очил бува.

Ориф аканинг юзи лов этиб кетди. Кўнгли тўлишибоюқ отасига бир нафас қараб турди-да, ёш боладек бирдан бағрига ташланди. Чол бошини сарак-сарак қилиб, бурушган қўли билан ўғлининг елкасини аста силади.

— Тентак... Устингдан чанг бурқиб турибди...

— Аҳволи қанақа?— сўради Ориф ака отасининг оқ жун босган кўкрагидан бошини кўтармасдан.

— Аҳволи яхши. Касалхонага ётқизишибди.

— Раҳмат, дада...

Ориф ака товуши ўзгарганидан ўнғайсизланди шекили, юзини четга олди. Ота-бала кўпдан бундай қучоқлашмаган эдилар.

Шу пайт қаёқдандир ўксик йиги товуши эштилди. Чўчиб қулоқ солишиди.

— Онабиби!..— Ориф ака китобхонага югурди, ҳовлига чиқди. Онабиби йўқ әди. Лекин йиғлаган — Онабиби, Ориф ака буни дарров пайқади. Қаёқда, нега йиғлаляпти?

— Менга қара, Орифжон...— Очил бува ичкаридан чақириди. Унинг овози илгаригидек вазмин, салмоқли бўлса ҳам, Ориф ака унда бир саросима асарини сезди. Қайтиб ичкарига кирди. Очил бува стол ёнида бир варақ қофозни ушлаганча, ўғлига ваҳимали савол назари билан қараб турарди.

— Мана бу... Столда ётган экан, ўқидингми?

Ориф ака қофозни қўлига олди. Бу суд ҳукмининг нусхаси әди. Ориф ака аввал негадир орқа-олдини айлантириб кўрди, ҳукм узун әди, ўқиб чиқишга тоқат қани ҳозир, саросимада қофоздан қандайдир сўзни, қандайдир ҳал қиалувчи жумлани қидирди. Тополмади. Бошидан ўқишга тўғри келди.

Суд икки томоннинг ҳам арзларини, далилларини эшишиб, ҳужжатлари билан пухта танишиб, шундай бир хуло-сага келган әди. Гражданин Очилов Ориф болани гўдаклигидан боқиб олиб, қўлидан келганча таълим-тарбия бериб, совет кишисига хос олижаноб иш қилган. Аммо боланинг асл отаси бўлмиш гражданин Исроилов Муҳаммадамин ўз вақтида шахсга сигиниш хатоларининг қурбони бўлиб, узоқ муддатга ноҳақ репрессия қилинганлиги туфайли хотини ва боласидан хабар олиш имкониятига әга бўлмаган. Бунинг устига, бола ўқиётган мактабдан вакил қилинган педагог Шағифуллинанинг гувоҳлигига қўра Онабибининг соғлом тарбия топиши учун уйда муносиб

шароит йүқ: гражданин Очилов хизмат юзасидан муттасил ишда, сафарда, командировкада бўлиб, бола кечаю кундуз ёлғиз қолади, у ўз ҳолига ташлаб қўйилган, педагоглар билан муомаласи дағал, бола асабий ва қайсар бўлиб ўсмоқда, бинобарин, уни бу шароитда қолдириш педагогикага хилоф ва ёш ўсмиринг келажаги учун хавфли.

Гражданин Исройлов Мұхаммадамин эндиликда ҳар томонлама тўла оқланган, оиласи, уй шароити яхши ва бошқа барча ҳуқуқларини тиклаш билан бирга, оталик ҳақини талаб этишга ҳақлидир.

Юқорида зикр этилган факт ва мулоҳазаларни назарга олиб, область ҳалқ суди масалани гражданин Исройлов фойдасига ҳал қиласди.

Ориф ака ҳукмни охиригача ўқиёлмади ҳам, кўз ўнги қоронғилашиб, курсига ўтириб қолди. Томоги қақраб, ўпкаси ҳалқумига келгандек бўғилар, рўнарасида столда турган чойнак билан пиёлага тикилар, қуйиб бир қултум совуқ чой ичиш эсига келмас әди. Қулогига ҳалиги йиги товуши әшитилди. Қаерда, қани, демади. Ҳудди бу уйпинг йифиси, ўзи йиглаётгандек әди. Очил бува ҳам ожиз. У нима қилишини билмай, этигини ечиб, кавуш кийди, яна бир нималар қилди, ҳаммаси беҳуда ивирсиш әди.

— Онабиби!!!— деб қичқириб юборди Ориф ака бирдан ҳушига келгандек. Онабиби ўрнига эшикдан Темир отилиб кирди. Орқасидан остоңада Азимжон кўринди, у иссиқда ярашмаган беқасам тўнда, шу бўйи билан сўлоқмондай бўлиб Темирнинг орқасидан эргашиб юрибди.

— Биз сизни қидириб шаҳарга бордик...— деди Темир ердан кўзини олмай. Кейин ялат этиб Ориф аканинг юзига қаради, кўзида алам, ғазаб ўти чақнарди:— Сиз судга бормабсиз, Ориф амаки, Онабибини ҳимоя қилмабсиз, бош тортибсиз!— деди-да, ичкарига кириб кетди.

Ориф ака ўрнидан туриб, «Онабиби!» деб эшикка интилди. У Темирнинг Онабибини қаёққадир яшириб кетганини пайқаган әди. Ҳужрада бўлса керак, йиги товуши ўша ердан келарди.

Бу маҳал дарвоза олдига такси машинаси келиб тўхтади. Ундан бир хотин, бир әркак тушиб, тўғри ҳовлига кириб келишди. Ит йўқми, дегандек у ёқ-бу ёққа аланглаб, айвонга қараб юришди. Булар иккаласи ҳам ўрта ёшдаги, келишган, яхши кийинган одамлар әди. Айниқса эркаги: йўл-йўл ипак кўйлагининг ёқасини очиб, пиджагини билагига солиб олган, соқол-мўйловини ҳозиргина қирдирган,

доим илжайиброқ турадиган, одамнинг диалини хира қи-
ладиган даражада ширин-чучмал афтили бир киши эди.
Ориф ака уни қаерладир кўргандай эди. Бир эмас, бир
нечча марта кўргандек. Кўчадами, муюшдами, ўзиними,
шарпасиними...

Улар уйга кирганда Ориф ака унинг қўлида қофозни
кўрди-ю, тиззалири бушашиб, оппоқ оқарганча уй ўрта-
сида лол бўлди қолди. Бу шубҳасиз ўша Истроилов эди.
Енидаги хотини. Улар Онабибини олиб кетгани келишган.
Келганлар саломлашишди шекилли, яна бир нималар
дейишдими-дейишмадими, Ориф ака эшитмади. Қизиқ.
У Истроиловни бадбашара бир маҳлуқ деб ўйларди. Бу
бўлса қиздай қирмизи, бирорвга озор берадиган одамга ўх-
шамайди... «Тўхта, мен бадбахт нимани ўйлаяпман? Нимани
ўйлаш керак? Нима дейиш керак?..»

Бу маҳал ички эшикни очиб Онабиби чиқди. Кўзлари
қизарган, юзларига кўз ёши из солган, чуваккина вужуди
қалтирас эди, қўлида кичкинагина тугунча. У аввал Истроилов
томон юрди. Рўпарасида тўхтаб, суратдагидай
муттасил илжайган, ширин юзига тикилди. Истроиловнинг
орқасида оғзи катта, қулоғида оғир олтин исирға силки-
ниб турган новча хотини кулишини ҳам билмай, кулмас-
лигини ҳам билмай, юзида кўпроқ йиғига ўҳшаган сунъий
бир ифода билан, бўлгуси ўгай қизига эрининг елкаси
орқали қараб турарди. Онабиби кескин қайрилиб, Ориф
ака томонга юрди, унинг рўпарасида тўхтаб, қонсиз юзига
тикилди. У йигламас эди. Эрталабдан бери қоронғи ҳуж-
рада йиглаб қўз ёши қуриб қолганга ўҳшайди. Ориф ака
унга интилиб, икки қўлини энди чўзган эди, қиз қўлидаги
тугунни унинг оёқ остига улоқтириди-да, Истроиловнинг
ёнидан юргурганча ўтиб, эшикни бор кучи билан тарақ-
латиб ёниб чиқиб кетди. Эшик тепасидаги катта чамадон
шалоплаб тушиб, очилиб кетди, ундан янги йил арчаси
ўйинчоқлари сочилиб чил-чил синди. Ҳамма ўзини эшикка
урди. Онабиби чопганча чиқиб, таксининг эшигини шартта
очиб ичкарига кириб ўтириди. Унинг кетидан Темир юргур-
ди. Ундан кейин илжайган Истроилов билан унинг хотини
лапанглаб чиқиб таксига ўтирилар. Машина атрофида
гир айланиб Темир бақирап, йиглар эди. Ориф аканинг
югуриб чиқишига мажоли келмади, у айвоннинг устунига
манглайнини босганча суюниб қолди. Кўчадан такси маши-
насининг мотор товуши, чанг ичидан типирчилаб қичқи-
риб қолган Темирнинг аянчли овози эшитиларди. Очил

бува ўглига курси олиб чиқиб берди. Ориф ака устунни қучганча ўтируди. У күчага қарап, ҳеч нарсаны күрмас эди...

Темир қайтиб кирмади. Азимжон бўлган воқеадан грангисиб, дарвоза олдида анқайиб турарди.

Ориф ака ҳовлидаги жимликдан қўрқандек уйга кирди. Остонадан ҳатлаганда пошинаси тагида пўрсилдоқ ўйинчоқлар фирчиллаб майдаланди. Ранг-баранг шиша парчалири бутун уйда сочилиб ётибди. Илгарилари Ориф ака ҳовлида бир шиша парчаси кўрса, эгилиб олиб, аллақаёқларга элтиб ташлагучи эди...

Полда ётган тугунни олди. Қизига ўтган якшанба олиб берган қарғашохи кўйлак билан Онабибининг болалигидан яхши кўрган мовий кўзли эски қўфиричоги рўмолга тугилган эди. Ориф ака яна курсига ўтируди, икки қўли билан бошини ушлаб, пешанасини столга урди, бутун аلامи йиғилиб энди дилига қўйилган эди, ўкириб йиғлаб юборишига сал қолди.

— Дада...

Очил бува ҳовлида, у ҳам нимага қўлинни уришини билмай юрибди. Ўғлининг олдига кирмайди. Кирса ё сўкиши керак, ё юпатиши... Ҳа, ёлғиз йиғласа йиғлаб олсин, йиғламаса сал совиб ўзига келсин.

Чорак соатлардан кейин яна Орифнинг овози келди.

— Дада!

Очил бува кирди, белбоғига икки қўлинни тираб ўғлининг қошига келди. Ориф ака бошини кўтармай сўради.

— Марям бюро ҳақида... ҳеч нима демадими?

— Йўқ... фақат, мана бу хатни.... Чол белбоғининг қатидан конверт чиқарди. У буни буларнинг ўзаро гапи бўлса керак деб, беришга пайт тополмай юрган эди.— Беруб қўйинг, девди.

Ориф ака хатни олиб, очмай столга ташлади. Яна олиб, унга кўз тикканча ўйлаб қолди. Оча бошлади.

Очил бува ўғлининг хаёли ҳалиги фожиадан сал бошка ёқса чалғиганидан кўнгли ёришиб, ташқарига чиқди. Ток тагига кириб, шира тўплаб қолган узумларга қарди, оғир бошларини ушлаб-ушлаб кўрди. Жонивор роса бўлиб берибди. Бу кимсасиз ҳовлида булар энди кимнинг кўзини қувонтиради?

Бобо ўглига раҳми келганини ўзидан яширишга уриниб, узумларга ачингандай гапиради.

Шу маҳал ичкаридан қаттиқ қаҳқаҳа эшитилди. Чол кулоқларига ишонмай, уй томон қайрилди. Оёқ остида ха-

зен шитирларди. Қаҳқаҳа яна әшитилди. Бу сафар Очил бува құрқиб кетди. Үйда Орифдан бүлак ҳеч ким йүқ. Ҳа, Ориф. Үшанинг товуши.

Очил бува юрагини ушлаб лапанглаб югерди. Күлги ҳамон әшитиларди, энди аниқ, янгрөк, қувноқ...

— Дада! Ҳа-ҳа-ҳа! Вой, ҳа-ҳа-ҳа!

Бобо әшикни очиб ичкарига кирса, Ориф ака Онабиининг кичкина каравотида чалқанча ётиб, оёқларини осмонга құтариб, ичаклари узилгундай қаҳ-қаҳ уради. Бир қули қорнида, бир құлида хат.

— Вой қызaloқ тушмагур-эй, әшикни тарақлатиб чиқиб кетди-я! — деб куларди Ориф ака. У қозозни отасига узатди.

Марям ёзар әди:

«Обласуддаги ишдан хабар топиб, мен Исроллов дегани сурыштирдим. Қандай билганимни кейин гапириб берарман, ҳозирча сенға керак маълумот шу: Исроллов катта аферист. Судга топширган ҳужжатлари қалбаки. У қаллоблик ва чайқовчилек билан құлға тушиб, ўн икки йил қамоқда ётиб чиққан, ҳозир «шахсга сифиниш қурбони» бұлиб олиб, яна улгуржы чайқовчилек билан шуғулланиб юрган бир муттаҳам экан. Бу жуда аниқ. Онабиби учун хавотир олмасаңг бүлади. Мен кеча ҳам у ишлаб турған шаҳар прокуратурасида әдим. Ишни охирига етказолмай, қайтаётіб мана бу ерда ётиб қолдим... М.»

Ориф ака ўринидан туриб кетган, жуда үзгарған, ҳаракатчан, серғайрат әди. Дадасининг атрофида айланиб, уйда у нарсани бу ёққа, бу нарсани у ёққа қўйиб, гүё тартыб ўрнатар, тинмай гапирап әди.

— Вой қызaloқ тумагур-эй, әшикни тарақлатиб чиқиб кетди-я! — дерди нуқул, гүё қизининг умрида қилган энг катта яхшилиги шудек.— Қалай, кейин нима деди, дада, қандоқ ётган экан? Сизни дарров танидими? Үша-уша-я? Бюрони сира ҳам гапирмади денг? — Ортиқча әзма бұлиб қолганини ўзи ҳам сезди шекилли, дадасининг олдода тұхтаб сүради:— Бироннинг аблас бұлиб чиққанига бундаі хурсанд бұлиш яхши әмас-а, дада, нима дедингиз? Лекин йүқ... мен бунига суюнаётганим йүқ. Мен унинг қаллоблигини илгаридан билардым, күнглим сезарди. Унинг қаердадир бемалол юрганидан дунё тордек туюлар әди менга. Энди суюнганимки... — елкасини қисди, яна кулади, — билмайман нега суюнганимни, айтиб беролмайман. Буни Темир айтиб беради, у файласуф.

У Азимжонни чақириб Темирни топиб келишни буюрди. Ўзи ошга уринди.

— Жиян, қайтишда икки чимдим зиравор ҳам ола қелинглар.

— Хўп бўлади. Ҳалиги-чи, тоға? Ундан қеракмасми? Ориф ака қулиб юборди.

— Оббо жиян, әсинг жойида. Олиб кела қол, йигитлар йигилишиб қолдик,— отасига шўхлик билан кўз қисиб қўйди,— бир улфатчилик қиласайлик. Вой қизалоқ тушмагур-эй, эшикни тарақлатиб чиқиб кетди-я! Вой, Онаби тушмагур-эй...

Ориф ака қулида косови билан туриб ўйланиб қолди. Эшик тарақлаганда унинг дили қаттиқ жароҳатланган экан шекилли. Шу гапни такрорлаб гўё ярасига малҳам босар эди.

— Тушмагур-эй...

Очил бува унга қараб кўзи қувонади. Қорайиб турган осмонда оқшом шарпаси ҳукмрон әди. Қуюқ, зангори ўрик тутуни буралиб-буралиб гира-шира ҳовлини бутунлай чулғаб олди. Бу тутундан уйларга оилавий бир файз киритадиган, таниш, хонаки ҳид таралар әди.

— Оббо, қизалоги тушмагур-эй...— деди яна Ориф ака. Қизиган қозонга жаз этиб пиёз ташлади...

Шу билан биринчи қисса тугади. Энди меҳмонлар кетишлари керак. Ориф ака тонгда рајком гаражидан машина чақириб, уларни шаҳарга, ундан аэропортга элтиб қўйишни шоферга тайинлади. Азимжон унга қараб туриб, ўйларди: биринчи кўрган одаминг ҳам бир неча кунда шунча яқин бўлиб қолиши мумкин экан. У тоғасининг бутун ич-ташини, хулқу хаёлини, ўтмишини, ташвишу орзуларини батамом билиб олгандек әди. Жигарчилик экан-да. Бунинг устига, шу бир неча кун ичida улар шунча воқеалар, шунча эҳтирослар билан бўлиб, бир неча ойнинг савобини топишиди. Хайрлашганда Азимжон тоғасининг суратини дилига жойлаб қолгиси келгандек, юзига узоқ тикилиб турди.

— Дийдор кўришиши насиб қилмаса... омон бўл, жиян, юртингга омон қайт, толенинг ёр бўлсин,— деди Ориф ака. Неварасининг кўнгли тўлишиб келаётганини пайқаган Очил бува олдини олиб унинг елкасига қаттиқ-қаттиқ қоқиб қўйди:

— Энди бунга Комилани күрсатаман,— деди у,— кеин Акбаралига ўтамиз, уни ўзим күрмаганимга ҳам олти-етти йил бўлди чамамда. Етим нарса, онаси ҳам нимжонроқ эди, хабар олмай чакки қилибсан.

Ориф ака отаси билан қучоқлашиб хайрлашаркан, айбины бўйнига олиб, Акбаралига кўпдан-кўп салом топшириши илтимос қилиб қолди. Машина эрталабки намтоб тупроқда жимжимадор тасмадек иккита из қолдириб, район марказининг катта кўчасидан дала йўлига чиқиб кетди.

Ҳали шабнам кўтарилмасдан туриб, узоқларда, чўлда бўлса керак, иккита-учта қуюн анчагача йўргалаб юриб, уғфда йўқ бўлиб кетди. Қаршида эса қадимий водийнинг пахтазорлари, тоғ этакларигача кўм-кўк. Онда-сонда очиган чаноқлар бу кўк денизида садафдек ялтиради.

Далаларда терим тараффуди. РТС қўраларида зангори комбайнлар карвон-карвон бўлиб туришибди. Яктагининг бир енгини чиқариб белбогига қистириб олган йигитлар шийлоннинг радиосини баланд қўйиб, шошмасдан хирмон шиббалашади. Шийлоннинг соя томонида эса қизлар, дам пичирилашиб, дам қиқир-қиқир кулишиб, пардоҳ қилишиади, этак танлашади, ўсма қўйишади. Узоқда дори сепадиган, барғ тўқадиган самолётлар гуриллаб, тоҳо уларнинг қийқириқларини босиб кетади. Ҳали иш қизиганча йўқ. Лекин кузнинг тараффуди ҳаммани далага чорлаган.

Ориф аканинг шоferи, паканагина, пишиқ, чўтир бола бугун димоги чоғ экан, оламни тўлдирган офтобига, нурга, ёруғликка тўймаётгандек, толпиниб, гуркираб, ғайратига сиғмай ҳайдаб борарди. Ёнида ўтирган Азимжоннинг кимлигини билгандан кейин, дилидагини тўқа кетди.

Куз яқин. Ўзбекистонда энг дилбар фасл. Олтин куз. Бу ибора кузда олтинланиб сарғаядиган Россия ўрмонлари туфайли туғилган бўлса керагу, лекин у кўпроқ бизнинг ўлкамисига хос. Ўз номи билан оқ олтин ўлкаси-да! Ҳақиқий олтин куз — оқ олтин кузи. Ҳали барғлари тўқилганда кўрасиё: бу чексиз далалар ёппасига бодроқдек оқариб кетади, узоқда хирмонлар чараклайди, йўллар ҳам, жўяклар ҳам олисдан оқариб кўринади. Тут шохларида, телеграф симларида паға-паға оқ пахта. Панжарали бункерлар аста лапанглаб келиб автопоезд платформаларига булутдай ағдарилади, йўлларда пахта ортган машиналар тинмай ғизиллади, этакда пахта, қизларнинг бошларида пахта, тарозуда пахта, оёққа пахта илашади. Мезон толалари учиб келиб юзларга ёпишиади...

Баъзан паҳтани териб түгатши маҳолдек күрінади. Тұнлар совиган сари чаноқлар қарс-қарс очилиб, ойдінда тишини күрсатиб жилмаяверади, кечагина паҳтаси териб кетилған карталар, әртасыға қарабсызы, яна оппоқ бўлиб туритти-да.

Кеч куз яна ҳам файзли. Дала шийпонинің ерқасидаги ҳовузга сүмбула суви тўлиб, қайрағоч барглари қайиқдай сүзади, ҳовуз атрофида чўфдек ёнған гултоҗихўроэнини ерга тўкилған қоп-қора уруғини олиб, тол шохидаги тўрқовоққа шундоқ сепсангиш шомда беданангиз роса кайф қилиб сайдайди-да. Битбилдиқ, битбилдиқ, битбилдиқ... Чайлада пичан үстида ётиб қолғанмисиз? Ҳидига маст бўлиб ухлайди одам. Шабнамдан кўрпангиз нам тортиб оғирлашганда бошингишни мундоқ чиқариб қулоқ солсангиш, қовун полиэда кўқчаларнинг тарс-тарс ёрилганини әшиятасиз. Тонг-саҳар шабнам кўтарилемай туриб, яланг оёқ югурб ўша ёрилганини тонг совуғи билан карсиллатиб еб олсангиш борми! Оҳ-оҳ-оҳ...

Ориф аканинг шоferи ўзи ғапириб ўзи роҳат қиласади. Азимжон буларнинг биттасини ҳам кўрмаган, үнини кўзлари ялтираб, оғзининг суви келди.

— Саёҳат қилиб юрган бўлсангиш, эҳ-ҳе, ҳали кўп ажойиботни кўрасисиз! — деди шофер.

Аэропортда Азимжон бу чўтири бола билан зўрға ажраши. Умуман Азимжон бир нарсани фаҳмладики, бу ерда энг кўнгилсиз нарса одамлар билан ажрашиш, хайрлашиш экан. Ҳар сафар кўнглининг бир жойи үзилгандек бўлади. Иккинчи қайтиб кўрмаслигини билганиданми...

Аэропорт катта, гавжум эди. Қандайдир сермуловизмат йигитлар келиб Очил бува билан саломлашиши. Неварасини етаклаган чолу камтири бир қучоқ гул кўтариб перронга югурб ўтди, кузак гулларининг ўткир ҳиди қолди ҳавода. Шаҳарлик, қишлоқи, әркак, хотин, елкасига бўғча осган ўш-яланг, сершовқин бола-чақа — бари қучоқлашиб кўришган, ўшишиб хайрлашган... Бу ерларда одамларнинг қариндош-уруғи мунча кўп!..

Ана, қошларини териб, киприкларига сурма тортиған, Марғилон атласидан калтагина кўйлак кийған стюардессалар ўтиб кетишди. Бари дуркун, бари баркамол, фариштадек, бари Фотма-Зуҳроми, нима бало, бир-биридан ажратиб бўлмайди. Чўтири шофер айтган ажойиботдан бири шу бўлса керак-да...

Қизиқ, бу ерда ҳамма нарса катта, чексиз, кенг. Само-

лёт ҳам мұхташам бир қасрдек, пастда күринган яшил өндейлар ҳам, жайловлар, биёбонлар ҳам чексис. Ана, оқиши булатларнің тепасидегі қорамтири фазо ҳам чексис, азалий, абадий. Азимжоннің ёнида үтирган бұvasи ҳам ҳозыр тоғы азалийдек, абадийдек күрінади ва бир зұмга Азимжондан қаёқтаргайдыр узоқлашиб кетгандек бұлади. У түкson түрт ёшда... Азимжон уни умрида биринчи бор күрди. У нақадар узоқ Азимжондан...

Лекин бұvasинің оппоқ үсік қошларига, ңүқур ажинлар тилкалалған иссиқ чеҳрасыға қараганда бир зұмлік бүтәссүрот дарров үйқолади. Бұvasинің күзларыла ернің ташвишлари. Азимжоннің тан-жонига роҳатбахши илиқ-лик юғуруди.

Улар түшлик овқат қилиб, пластмасса идишлардаги чойни ичтүнча ҳам бұлмай самолёт құнадиган кенг бетон майдон құзға күрініб қолди. Булатлар тепасидегі түбсиз қорамтири фазонінде юқини қанотларыда олиб тушған азим самолётнің ғилдіраклари ерга тегди. Ер билан осмон үгё шу майдонға келиб туташарди.

Улар мәхмөнхонага жойлаштынча кеч кириб, театр олдидегі камалак фонтанлар күккә қараб сапчиган, атрофдаги гүлзорларда битта ҳам бүш скамейка қолмаган әди. Азимжон мәхмөнхонаның болохонасіда туриб пастда қайнаган құча-ю майдонларни, олісда ёнған ранг-баранғ неон вивескаларни узоқ томоша қилди. Кейин чой чақириб, түгүндегі ёғлиқ патир билан чой ичдилар.

Кела келүнча бир-бирларига икки оғиэ сүз қотмаган бобо билан невара, құнгилларының теран бир ерида шу үй сақланған экан шекилли, бир оз дам олғандан кейин оғиғ Ориф акадан ғап очдилар. Айниқса Азимжон ташвишда әди: әнді тоғасинің иши нима бўлади? Онабибини қайтиб ололадими, йўқми? Мажлисда шидан ҳам олиб ташлашса...

— Ҳалиги ўрис хотин қаттиқ дүшман әкан-да Ориф тоғамга.— деди Азимжон.

— Марялми?— деб күлди каравотта чиқиб чордана қуриб үтирган Очил бува.— Улар бир-бирларига сира ҳам дүшман бўлолмайди, билиб қўй, болам,— бобо соқолини тутамлаб, кейин қўлининде сирти билан тагидан кўғарип силаб, ўйчан жилмайиб үтирап әди.— Буни баъзилар түшүнмайди-ю, аммо лекин бир кун эмас-бир кун эр-хотин бўлиб қўлтиқлашиб юришиса, мен сира ҳайрон бўлмасдим, ҳа.

— Ориф тоғам билан ўша хотин-ар?

— Булар бир умр олишса ҳам-чи, иккаласи бамисоли ялакат мағиз, ҳа. Уларнинг орасига ҳеч ким ола сололмайди. Бу дўстликнинг илдизи, эҳ-ҳе, болам, жуда ҳам чуқур. Жуда ҳам чуқур...

Азимжон яна дераза олдида туриб қолди. Майдон ҳамон қайнар эди. Пойтахтнинг улуғвор майдони. Бир қарашда бегона, бир қарашда эса шундай қадрдонки, ийғлаворгинг келади. Дўппилар, шляпалар, дурралар, саллалар. Кимдир баҳтини учратган, кимдир илҳақ, интизор...

Очил бува чироқларни ёқмай, ўрнида чўзилиб ётиб, гапини давом эттирар эди:

— Сен билмайсан, жон болам... бу жуда ҳам эски, жуда ҳам чуқур...

Азимжоннинг кўё ўнгига бошқа бир майдон келиб гавдаланди.

ҲИҚОЯТ

Майдон худди мозор сингари жимжит. Унда ғуж-ғуж одам гуваладай қалалиб, тирбанд бўлиб турибди-ю, лекин жимжит. Аҳён-аҳёнда бир ўқ узилиб, овози майдон устида узоқ янграб туради-да, яна мудҳиш жимлиқ чўкади.

Кенг майдон у ёғидан-бу ёғигача пасту баланд қилиб иирик-иирик тош тўшалгандай, лекин бу тош эмас, яхлит елкалар. Жулдур елкалар, яланғоч, ориқ елкалар, буқчайган елкалар. Олти минг одамнинг елкаси. Уларнинг юзини кўриб бўлмайди. Уларга шундай икки букилиб, ердан кўз узмай туриш буюрилган. Бош кўтарган отилади. Аҳёнда янграган ўқ овозлари эса, ботаётган кунни ёки она шаҳар вайроналарини бир куриб қолиш учун, ёхуд бирон жигарини излаб аланглаган, бебардош шўрликларни учирив кетар эди.

Олти минг эгик бош. Эрталабдан бери тўпга тутилаётган исёнкор шаҳарнинг бир амаллаб жон сақлаган бир қисм аҳолиси мана шу эди. Булар кўпроқ бола-чақа, хотин-халаж, қари-қартанг; гарнizonдан етиб келган жазо отрядлари уларни шаҳар четидаги мана шу тақирга ҳайдаб чиқди. Каппон саҳни деб аталағиган бу жой доим оппоқ шури чиқиб, қишин-ёзин сизот сувдан ботқоқ бўлиб ётадиган бир майдон эди. Ёз кунлари унда қалъядаги солдатлар дупур-дупур машқ қиласар, олачиқ тикиб ўқ отар, қопга сомон тиқиб найза санчар әдилар, шаҳар фуқароси буни бекорчиликда девор раҳналарига тизилиб тоза томо-

ша қылар, бола-бақра бұлса атрофдаги дүңг тепаларда ёпирилиб ётар әди. Энди маълум бұлдики, ұша машқлар бежиз әмас экан. Ана ұша солдатлар майдоннинг четида, баланд құрғон тагида саф тортиб, милитиқларининг наиза-ларини майдонга үқталиб шай туришибди. Каппоп бостиры-маси ёнида уларга команда бериб турган қип-қизил, жез мүйлов, келишган офицер майдонда ҳеч ким бош күттарма-ётганидан зерикіб кетгандек, бетоқат, оқ құлқоп кийган құлларини бир-бирига ишқалаб-ишқалаб құярди. Бугун у әрталабдан бери шундай ишладики, бошқа бирор ғараса чүзилиб ётиб оларди. Энди әса зерикіб қолаётганга үх-шайди. Туман тушди, у жунжикіб кетяпты, солдатларни дам у ёққа олиб бориб саф торттиради, дам бу ёққа. Үқ отилмаганда майдонда фақат шунинг товуши янграйди. Команда сұзлари англашилмайды, кескин янгроқ товуш әшитилади холос:

— Ҳау-ҳау, ҳау-ҳау!

Майдондаги ҳалқ унинг овоозини ҳам, үзини ҳам яхши танииди. «Жеңімүйлов» деб аташади. Тупроққұрғоннинг әнг жохыл, пияниста, қайсы қовоқхонаға кирса бирорни уриб майиб қыладиган бебош бир офицери әди. Үз хоти-нини ҳам бир казакка рашк қилиб, болта билан чопиб үлдирған экан. Ҳозир у зерикіб кетяпты. Құрғоннинг ич-карисида катталари, майдондагиларни нима қиласыз, деб кекса генерал билан маслағатлашыпты өфи. Жеңімүйловга айтса-ку қиради ташлайди-я. Бу ҳезалак өзінің масла-жаты аччиқ ичакдек чүзилиб кетди...

Қош қораяр, совуқ туман қуюқлашар, одам түшалған майдон устида құланса құсову күтаришар, онда-сонда йилт әтган инсон чеңраси Железмүйловнинг имоси билан шамдек үчар әди. Кимнинг кими тирик, ким тул, ким етим — ҳали маълум әмас. Бу одамларнинг бутун алам-изтироблари, бутун аччиқ фарёди ҳали ичиди. Майдон үлкіндек жим-жит. Фақат пастда, елкалар панасида, оёқлар остидагина заиф ҳаёт шарпаси ер бағирлаб аста гимирлайди. У ерда одамлар бир-бирларининг юзларини құрадилар, ердан күз узмаган ҳолда бир-бирларига пичирлаб сұз қота олади-лар.

— Шаҳар ер билан текисланиб кетди, Мадумар.— дерди боласининг бүйнідан босиб турган Очил-тақачи ёнидаги құшнисига. Мадумар-кулол бұқоқ әди, уч соатдан бүен әгілиб туриш унга гүр азоби бўлди. Лекин фикри хаёли боласида. Унинг ҳам боласи ёнида. Елғиз боласи.

— Боингни кўтарма,— деб пичирлайди ҳар нафас боланинг кокилидан ерга тортиб. Ўн беш ёшигача боласининг кокилини кестиролмади шўрлик. Бу йил энди битта эчки орттириб Шоҳизиндага борадиган булиб турган эди, мана бу фалокат юз бериб... — Боингни кўтарма деяпман, ўриснинг юзини кўриб қолсанг мохов бўласан! — дерди Мадумар хириллаб.

Очил-тақачи Мадумарни танийди, кулоллар растаси тақачиликнинг шундай ёнгинасида. Мадумар ўзи дилкаш йигит, касби-корлик одамни бошига кўтаради. Ҳамма касбларнинг пирини билар. Очил-тақачини «Довуд пайғамбарнинг ўзига қўл бергансан», деб ҳазиллашар эди. Лекин бир феъли бор — ўрисни кўргани кўзи йўқ. Неча йил ёнма-ён ишлаб, неча йил баҳслашиб, Очил-тақачи унинг шу кўр-кўёна эътиқодини синдиrolмади. Ҳозир ҳам унинг боласига айтган гапини эшитиб, ўйлаб турди-ю, бу сафар бир нима дёёлмади. Нима ҳам десин Мадумар бечора? «Боингни кўтарма, ўқ ейсан!» десинми? Болага-я?..

Пастда ҳаёт оёқлар оралаб ҳамон ўрмаларди. Дам илондек вишиллаб хунук миш-миш таралар, дам тақдирга тан берган биронтаси Аэроил ҳақида аччиқ ҳазил тарқатар, кимдир, ноумид шайтон, дегандек билар-билмас башорат қилар эди.

— Эшитдингми, ярим кечага обориб ҳаммани биттабитта отиб ташлармиш...

Бўғиқ фарёд, йиги ер бағирлаб бир-бирига уланиб кетади.

— Шунча одамни отолмайди, шаҳар кўчаларида ётган ўликларнинг ҳисобига етсии аввал...

— Қўзғолоннинг бошлиқларини териб олармиш...

Кимдир хотинчалиш хунук товуш билан йиглаб, бурнини артарди:

— Мен қўзғолонни билмайман, мардикорга оладиганини олиб кетган, кўчага ҳам чиққаним йўқ, айтинглар, жон қўшнилар, қозоқ ўрисга айтинглар, начайликка айтинглар...

— Нафасингни ўчир, кўса! — деди унга кимдир. — Битта сенмидинг! Сон минг одам бош әгиб турибди бу ерда!

— Войдод, биродарлар, ўлиб кетаверамизми, гуноҳчимиз нима!

Ўқ янгради. Яна кимдир кетди. Очил-тақачи пасту ба-